



ИВАН ЗУБЕНКО



ГАЛИНА

1917 FEB 14



1/2
C

1917 FEB 14

06/0

аіттт

ІВАН ЗУБЕНКО

ГАЛИНА

ПОВІСТЬ ІЗ ЧАСІВ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ

*Високоповажаному Лемківцю
В.В. Дорошенку*

на товаристві

"Незабуць"

в.з. Зубенко



Львів. бібліотека
АН УРСР

27/X - 1934р.

Коломи

КОЛОМИЯ, 1934

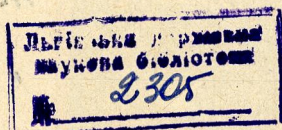
НАКЛАДОМ ВИДАВНИЦТВА „ОКА“

*318/1
Нак. Льв. обл.
в 16(16) - 1940*

□ 5/α=9u)5-694

Всі права застережені.

Copyright 1934 by O. Kuźma Kolomea.



З друкарні М. Бойчука в Коломиї, Собіського 48.
Ч. 98. 2/8 1934. — 2000.

22 27
221 27
221 27

Моїй дорогій родині:
дружині Марусі
й синові Негварові —
гаряче присвячую
А В Т О Р.

ПРОЛЬОГ.

1. ВЕСІЛЛЯ НА ФРОНТІ.

В селі З., недалеко від Підволочиськ, дещо метушливо. Від одного кінця села до другого блискавкою перелітала вістка: донька управителя школи, молоденька вчителька Галя Х., виходить заміж за „закордонця”.

— І тож - то не боїться йти за чужинця! — хитала головою одна в гурті жінок.

— Адіт, кумо, — та який же він чужинець? Ніби то такий же руський, як і ми... українець...

— Кажуть — багатий... свій фільварок має...

— А я чула, що він — найстарший військовий...

— Ох-хо-хо... Правду кажуть: любя - згуба.

Серед нечисленних панночок у селі інші розмови:

— Він зовсім не такий елєгант, як наші...

— Волю Усусусів... Ах, скоріше б приходили!..

— І не дуже гарний...

— Крутилася з одним, а тепер виходить за другого...

Звичайно: легка „приятельська” заздрість і може біль з приводу нездійснених сподівань.

Лише зрідка щира думка:

— Щаслива Галька... Дніпро - Славуту, Київ, Полтаву побачить... На Україну поїде...

А сама Галина Х., предмет загальної уваги, ні про що не думала, тільки про свого Романа.

Не русяві кучері, не шовковий вусок, навіть не ранга (сотник і командир кулеметної школи, вже

зукраїнізованої) запалили дівоче серденько. Серед „закордонців” Галя мала успіх. І зовсім оправданий: інтелігентна дівчина, свідомо українка, гаряча патріотка — вона так далеко відбігала від типу зросійщеної мійської „баришні” на Великій Україні! А як до того додати ще милу, приємну вроду, то не дивно, що свідомі українці-наддніпрянці з російської армії, що з ними доводилося знайомитися Галі, дещо поважніше задивлялися на знайомство з нею і не шукали в ній лише предмета для воєнних пригод.

Коли кінець війни став менше-більше очевидний, багато з них почали натякати й на желячку.

Та в той час, як більшість із цих знайомих промошувала дорогу до Галиного серденька вихвалюванням її очей, кіс, уст і т. д. — лише два відрізнялися від пересічної решти.

Перший сотник Любецький Іван зупинив на собі Галину увагу. Такий незвичайний, небуденний.

Але її лякали дві речі. Поперше, коли він починав говорити про революцію, її завдання, можливості, методи, тощо — то ставав ніби якийсь несамовитий. Скоріше відчувала, ніж розуміла Галя його промови. Але відчувала негативно: такий далекий і чужий для неї був той світ ідей про всесвітню революцію, про клясову боротьбу, про безоглядне нищення ворогів революції, про червону диктатуру і т. д. Сам промовець в її очах перетворювався із звичайного старшини в кровожадного опира, фанатизм якого просто лякав її.

Друге (Галя добре відчувала це, і це її також лякало)— було почуття, що його її особа будила в нім. Жіночий інстинкт підказував їй, що це була дика, непогамована пристрасть. Бачила, як жа-

дібно він „їв” її очима; як хижо загорялися його очі, а все обличчя мінилося, коли ненароком його рука доторкалася її тіла. Його ж постать рудоволоса, з горбатим кавказьким носом і сталевого кольору очима далеко не викликала в ній такого почуття. Тому то, коли сотник Любецький починав обережні розмови про подружжя, Галя збувала ці натяки загальниково, а сама — це ставало помітне — старалася уникати бути з ним сам-на-сам.

Правдиву душевну полегшу відчула Галина, коли одного разу випадково Іван познайомив її із своїм товаришем, сотником Романом Сумним, якого частина також кватирувала в сусідньому містечку Підволочиськах.

Так легко, природно й весело почувала себе в його присутності.

Розмови?

Лилися струмочком — про кінець війни, відродження України, про Центральну Раду, Військові Зізди, про майбутні форми державного устрою і тому подібне.

А коли до серденька поволі закралося підступне кохання, перед ними виринуло й інше питання: чи тепер, коли відбуваються події такої великої ваги, в праві людина дбати про своє власне щастя?

— Чи я не здаюся тобі, Галю, міщанином у своїх поглядах? Чи дбати про своє особисте щастя не буденщина? Чи кохаєш ти мене після всього того, що я тобі понаговорив?

— От-то-то-то! — сміялася, — скільки питань відразу! І кохаєш, і те, і це... Певно, що всі сили, всі почуття, всю волю, все життя ми віддамо нашому рідному краєві... Не буде такої жертви, що перед нею ми зупинилися б, що її не принесли б

для відродження нашої України!.. А хіба ж цьому перешкодить куточок і свого особистого щастя? Ми ж собі збудуємо малесенький - малесенький куточок, але він буде зогрітий теплощами щирого кохання... Хіба ж це міщанство?

Романові очі сіяли щастям.

— Яка дивна гармонія: вільна Україна, й куточок свого щастя!.. Так, так! Треба, щоб була і вільна, і пишна... Ах, скільки праці, Галочко!.. Перед нами безмежне неоране поле, що його треба засіяти добрим зерном...

— І квітами, Ромцю...

— Так, серденько.. Краса й сила!.. Який простір! І це ми... ми будуємо... як наші славні прадіди — Богдан, Мазепа... Ні — щасливіше! Це ми — ті мулярі, з цеглин яких виросте ген аж до неба величний храм української держави... І в цім храмі буде куточок, де пануватиме щастя... Так, Галочко?

У відповідь — іскристий усміх і палкий поцілунок.

І ось та частина програми, що торкалася „власного куточка”, наближалася до здійснення.

Решта претендентів, довідавшись про заручини Галини з сот. Сумним, відпала. Не знав про це лише Любецький, що вже кілька місяців перебував у Москві в складі якоїсь української революційної делегації.

Вінчання відбулося в місцевій греко-католицькій церкві, а скромне приняття оживило старі стіни шкільного будинку.

І коли розсміяні й щасливі молоді приймали від поважних гостей поздоровлення й побажання, Галя нагло скрикнула, поблідла й схилилася на міцне Романове рамя.

Зчинився маленький переполох.

— Що таке? Що таке? Що з вами? — посипалися питання.

— Що з тобою, Галочко? — питав своєї дружини й Роман, піддержуючи її й подаючи шклянку води.

— Нічого... щось побачила в вікні... Мабуть нерви не в порядку: сьогодні стільки нових вражень... Нічого, милий... Я вже спокійна...

Гостина тягнулася своїм трибом. Вже й місцеві дівчатка (зробили своїй учительці несподіванку!) виводили дзвінками голосами весільних пісеньок. Пан - отець, сусідній управитель школи й два старшини грали преферанса. Молодь бавилася в шкільній салі...

А в той час гостинцем у напрямі Підволочиськ гнав вершник. Несамовито гатив коня нагаєм і острогами, а з викривлених уст гадючим сичанням вилітало тільки одне слово:

— Помсти! Помсти!..



ЧАСТИНА І. В Д О М А .

2. ТВОРИТЬСЯ НОВЕ ЖИТТЯ.

Губерніяльне місто Х. на Великій Україні переживало добу „радісного й творчого життя”. Таки справді радісного, і справді творчого!

На місці дореволюційного московського державного апарату треба було настановити революційний, а головне — свій, український. Завдання майже не під силу. Бо ж українізувати одним махом адміністрацію, суд, комунікацію, шкільництво, пошту, фінанси, мійське самоврядування і т. д. і т. д. — було неможливо. Не було відповідних людей, свідомих українців і в той самий час фахово вишколених, щоб обсадити бодай чільні, найбільш відповідальні місця. Московський дух пустив глибоке коріння.

Тому то для гуртка місцевих свідомих українців праці було по горло, щоб надати життю сякого - такого українського обличчя.

Ще найбільш зукраїнізоване було Земство, звідки й вийшов ряд активніших громадянських діячів.

Відпоручник центральної влади, губерніяльний комісар Мамчур напружував усі сили й притягав до співпраці всі елементи, що могли бути помічними в творенні українського життя.

Річ була не лише в формальнім настановленні української влади на місцях, але в пропагуванні

самої ідеї української державности, в розмосковленні духа середніх і нижніх верств суспільства, в приєднанні загальних симпатій до української справи.

Бо ж нове життя щойно творилося; революційно творилося, та ще в час, коли, по словах Т. Шевченка, Україну збудили дійсно ограбовану й дійсно приспану.

Москалі, жида, малороси, українці... Комуністи, боротьбисти, самостійники, федералісти...

Хаос понять, ідей, форм... А з цього всього треба викристалізувати ясну ідею української державности, та ще не маючи в масах ґрунту, що на ній можна було б опертися — а це: національної свідомости.

Отож поруч із творенням нових форм державного життя, треба було творити й нові публічно - громадянські форми, що надавали б цьому життю українського характеру й робили певну пропагандивну роботу.

Сюди насамперед належали — „Просвіта“, театр, приватне рідне шкільництво, преса, спілки, клуби, кооперація, тощо.

І власне тут для місцевих українців було широкое поле для творчої діяльності.

До організації „Просвіти“ взялися „земці“, на чолі з Іваном Шелюком, членом повітової управи. Праця пішла успішно — й незабаром будинок колишнього „Губернскаго Дворянскаго Собрания“, прикрашений жовто - блакитними прапорами, вже кипів, мов вулик. Це був український форт Шаброль, українська кріпость, звідки українці завойовували одну за одною позиції.

Тут насамперед зорганізували читальню — де цікаві відвідувачі (українці, головно — молодь,

„малороси”, а то таки й москалі) вже могли дістати цікаву книжку, свіжий український часопис.

Утворилася колегія для видавання й місцевого українського часопису. І так повстав „Дніпро”, незалежний український тижневик.

Шкільні справи взяв у свої руки Свирид Остріжка, ставши головою шкільного комітету.

Тяжке завдання!

Це — не село, де кожна мала дитина говорить прегарною українською мовою, ще не зіпсутою московською школою. В місті матерня мова інтелігенції, — московська, а міщанства й робітництва — в кращому випадку жахлива мішанина.

Отже до створення української школи треба було братися обережно, найперше підготувивши для неї ґрунт.

Шкільний комітет і почав творити цей ґрунт, заснувавши кільканадцять дитячих садків. Ці „найменші” й створили перші кадри для українських початкових шкіл.

Щонеділі діти з усіх українських дитячих садків походом, із своїми національними прапорами, переходили містом і збиралися в „Педагогічному Музеї” („Авдиторії”, як його називали; він тепер став осідком українського театру, бо мав відповідну салю і сцену; мійський же театр все ще знаходився в руках москалів!)

Тут шкільний комітет улаштував для дітвори т. зв. „літературні ранки”, з музичною, драматичною й літературною програмою. Мистецькі взірці подавали дітям дорослі артисти своїм виконанням. Діти ж своїми черговими виступами демонстрували ступінь українізації, а взагалі набиралися тут рідного духу й знання.

Щаслива думка й гарно та культурно переведена акція!

Театральну секцію зорганізував Юрій Шумський. З Києва заангажували кілька акторів - професіоналів, влили їх до місцевого аматорського гуртка — і так утворили не поганий український театр, що почав досить успішно змагатися з московським.

Повстали „Вчительська Спілка”, „Юнацький Гурток”, декілька кооператив.

Правда, цього — небагато; навколо — московське море. Одначе в місті вже запахло українським духом, що до багатьох почав промовляти: хто ми, чиїх батьків діти...

Та була ще одна ділянка, що на неї, на жаль, у ті часи мало звертали уваги і влада, і громадянство. Це — українське військо. Не відчували його сили й вартости, захоплені іншими життєвими проблемами. А в той час на обрії вже почали показуватися й перші хмари... Та не будемо попереджувати подій...

— А знаєш, Галочко, — я таки рішив залишитися при війську...

— Та чому ж, Ромку? Ти вже відвоював своє... хай інші йдуть...

— Не можу залишити армії...

— Але ж ти не фаховий військовик... старшина воєнного часу... Маєш свою професію, то й повертайся до неї...

— Поглянь, Галочко, на нашу хатку: скромненька вона, але таки гарна... мило уладжена...

— Справді?

— Це заслуга оцих рученят, — казав Роман, цілуючи ручки своєї дружини. — А чому, Галю, цей порядок досить міцно тут тримається?

— Бо я пильную, — мимовільно вирвалося в Галини.

— Так... але є ще одна сприятлива річ: від зовнішніх впливів нашу хатку боронять сильні мур-ри... А наша велика хата, Україна, не має міцних мурів, і всі порядки, що ми їх ось тут робимо, спираються на непевному ґрунті...

— І той мур є...

— ...армія!.. Так, Галочко! І це не дозволяє мені залишити її рядів... особливо тепер, у ці не-певні часи... Зо мною залишається й Володко Ковдерський...

— Гляди, Ромцю, щоб не вийшло це на ли-хо нам...

— Не бійся, Галочко... Все буде добре...

Безпосередньої небезпеки ще не було видно. Галя заспокоїлася, й життя потекло своїм трибом.

3. „СОРОЧИНСЬКИЙ ЯРМАРОК”.

Читачі вже певно догадалися, що Роман і Га-ля — це наші давні знайомі: сотник - кулеметчик Роман Сумний і його дружина, галичанка Галина Х, з села З. біля Підволочиськ.

При демобілізації решток (хоч і зукраїнізо-ваних) російської армії, Роман, як з професії пе-дагог, з наказу київського Генерального Секре-таріату Військових Справ, звільнився з першою пар-тією. Переїхав з своєю дружиною до губерніяльного міста Х., де мав перед війною свою основну по-саду. Але до педагогічної діяльності вже не по-вернувся. Вступив добровільно (поки що тимча-сово) до української частини — 22 полку, 3 ди-візії, що якраз формувалася в місті Х. Там узяв провід кулеметної сотні.

З наказу команди заложив для вишколення нових кулеметчиків спеціальні курси і з запалом

віддався цій новій „педагогічній” праці. В той сам час брав живу участь і в громадянській роботі. Його помічником у військовій роботі був давній його приятель і однодумець поручник Володимир Ковдерський. Праця кипіла.

Галя також не дармувала. Як свідомо українка й учителька, вона розуміла вагу рідної освіти. Тож вступила, як член, до шкільного комітету, де з запалом віддалася справі організації рідної школи, а головню — дитячих садків. Вона ж була й ініціаторкою „літературних ранків”, що (як потім показалося) дали такі гарні наслідки.

— А знаєш, Ромку, — якось говорила Галя при обіді своєму чоловікові, вся розчервоніла від захоплення: — Ми хочемо уладити ще небувалу імпрезу!..

— А що таке?

— Дитячі садки потребують грошей, а шкільний комітет їх у належній сумі не має...

— Ну, і...

— І ми рішили здобути ці гроші так, як це робили колись у нас, у Галичині...

— А саме?

— Хочемо уладити велику народню забаву в Олександрівському парку. У нас, у Галичині, то називали: фестин; а тут в афішах ми хочемо назвати: „Сорочинський ярмарок”...

— Думка не погана...

— Вже утворили комітет: Шелюк, Остріжка, Шумський, Тузько, Кришевський і я...

— Ну, певно! — засміявся Роман: — без нашого Гриця вода не освятиться!..

— Але й ти, Ромку, мусиш нам допомогти... і Володко також...

— Добре, добре...

— Насамперед прийшли з сотні кілька ко-

заків, бо треба багато майструвати... Я буду при „колесі щастя”... Треба все гарно уладити.

— Гаразд... Ти... моя непосидюча натура!..

— А сам який?.. — боронилася Галя.

Дійсно гарне, змістовне, творче життя!..

...„Сорочинський ярмарок” удався на славу й був саме в розпалі.

В центрі парку в колесі побудовано багато яток*) Чого-чого там не було!

Ось в одній прегарній гончарській виробі: збанки, миски, глечики, горнятка — просто з Опішні, аж очі вбирають у себе!

Ось друга — тут намиста, ковтки, хрестики, стрічки, хустки та інший дівчачий крам.

Ось — овочі, городовина (доставила місцева сільсько-господарська школа). Які розкішні кавуни, дині (мельони), виноград!

Ось ятка з бубликами, пампушками, сластями, медяниками, маківниками. Поруч — правдива харчівня з варениками, українським борщем, вишнівкою, запіканкою, тощо.

У досить великій ятці містилася льотерія-аллеґрі (вента).

Оподалік на травичці стояла правдива степова гарба, а біля неї лежали й ремигали сірі українські воли, з жовто-блакитними стрічками на рогах; а ці роги в промірі — добрий метр, а то й більш! (Це також власність сіль.-госп. школи).

В самій середині цього колеса яток — підвищення з дощок (естрада) для виступів оркестри й просвітянського хору.

На сусідній галявині — „колесо щастя”. До стовпа прикріплене колесо; на ньому числа від 1 до 24. Скарбник продає чергових 24 квитки по

*) Так на Великій Україні називають шатра, що їх ставлять на базарі чи ярмарку з різним крамом.

50 копійок, це складає суму в 12 карбованців. Для розигрів кожного разу береться якусь річ вартості 6 карбованців (значить — зовсім порядну й привабливу) Крутять колесо — на якому числі зупиниться вказівка, те виграє дану річ. Далі — продають серію квитків на чергову річ, і так тягнеться, поки є охочі грати. Речі, призначені для розигрів, знаходяться тут же на полицках — приманюють публіку та заохочують спробувати щастя...

Якщо додати до цього привітну керівничку, гарну паню в пишному народньому убранні — не диво, що біля „колеса щастя” аж роїлося від цікавих.

Тою панею була Галя Сумна.

Ось одна жінка виграла сито, а при черговому тягненні вона ж — 10 кіля муки. Голосний регіт юрби супроводив щасливу. А треба знати, що 10 кіля муки — це тоді була вже поважна річ, бо часами давалася в знаки недостача харчевих припасів.

Ось на чергу прийшов прегарний збаночок.

— Купуйте, купуйте квитки! Хто виграє цей збанок, тому він принесе щастя! Купуйте!..

Квитки розібрано. Колесо крутиться.

— Виграло число 13!

— Прошу дати мені моє щастя, пані... пані Галино...

Галя глянула на мужчину, що говорив ці слова — і... збанок випав їй з рук та, на щастя, неушкоджений покотився по траві...

— Ах!.. Це ви?!.

Перед нею стояв і усміхався високий мужчина в цивільному убранні. Галя пізнала сотника Івана Любецького.

— Так... це я у власній особі...

— Яка несподівана зустріч! Але чекайте... де ж Роман? Пані Клявдіє, — звернулася вона до

знайомої пані, Остріжкової жінки, — заступить мене на часинку, мушу знайти чоловіка... Ходімте, пане... Іване...

Вони пішли до колеса яток, де повинен був десь бути й Роман, як член контрольної комісії.

— Скільки літ, скільки зим!.. — говорив Іван.
— Давненько я вас не бачив...

— Так... Ви якось так нагло зникли з Підволочиськ... А ще казали, що — мій друг!..

— Важні справи були...

— А я вийшла заміж за Романа й опинилася аж тут..

— Чував, чував... поздоровляю... — його лице скривилося в кислій усмішці, якої, на щастя, Галя не помітила.

— А де ви цей час пробували? — запитала вона.

— Всюди був... Долі своєї шукав...

— Знайшли?

— Як вам сказати? Був я кілька разів на крок від високих посад — почував себе незадоволеним і відходив... Громадська праця спочатку захоплювала мене, але я хутко прочахав... Важко знати тепер певний шлях...

— Чому важко? У нас, здається, в усіх повинен бути один шлях: відбудова Батьківщини... — зазначила Галя...

— В тім то й річ, що ваша відбудова зовсім не те, що треба. Форми, здається, нові, а зміст...

— Та якого ж вам змісту? Народ сам знає, що йому краще...

Любецький саркастично усміхнувся:

— Народ?! Народ — юрба... А наш — у додаток — незворушна, темна, забита юрба! Послухайте, що кажуть наші селяни. Інші й про Миколу-батюшку згадують. Самі не знають, чого хо-

чуть... Ні! Народ спершу треба виховати, розвинути в нім клясову свідомість, витруїти останки його рабської психіки, прищепити йому людську гідність... Зрівняти кляси, знищити традиції... От тоді й нехай вирішує свою долю. А до того часу його треба вести новим шляхом... Ось хоч би тим, що ним пішла Московщина...

Галя запротестувала:

— Ні, ні! Це — неправда! Це — страшний наклеп на наш люд! „Забитий, нерухомий, темний”!.. Вибачте, пане Іване... Він дійсно дуже погано піддавався чужому впливу й дуже погано приймав „високу” московську культуру й мову. Але це не забитість, не темність... Це — прикмети сталости нашої культури й сили національного духа... Йому прищеплювали чуже, примушували, вбивали в нього, а він пручався й творив своє... І мова, і пісня, і народне мистецтво, і звичаї, і вдача про що це свідчить? А незворушливість ви вбачаєте в тім, що наш народ не так хутко кинувся на ті ваші „нові шляхи”? Так це ж — природний розум, обережність... Бо й справді — що дали вам ті „нові шляхи”? Руїну й зненависть... Та годі вже про політику, а то я ще посварюся з вами...

Галя собі пригадала колишні суперечки з Любецьким ще в своєму селі в Галичині: — Ви ось краще скажіть — надовго сюди приїхали?

Вона аж розчервонілася від запалу, а він... він не зводив з неї очей, в яких загорялись хижацькі вогники.

— Побачу, як підуть справи...

— Які справи? Це не таємниця?

— Ріжні... Громадські і...

Голос його урвався. Тихо додав:

— ...і особисті... Шукаю щастя...

— Це цікаво! А я вже думала, що ви тільки

„нових шляхів” шукаєте. Щастя — то є рідна душа... Одним тільки одна рідна душа, а здається, що за тобою сила, яка всю переможе. І так весело й радісно працювати...

— Так, так... Велике слово — рідна душа! Ось і я шукаю рідної душі...

— І що ж?

— Знайшов... Тільки вона ще далі стала від мене...

— Чому?

— Багацько казати... А ось і Роман... Дивіться...

— А й справді... Ромку, Ромку, — дивись: якого гостя ми маємо!..

Роман, що стояв біля одної з яток, обернувся:

— Іване! Ти?! Який вітер заніс тебе сюди?

— Здоров, здоров, старий приятелю!

Вони стиснули собі руки.

— Ти випадково в нашому місті, чи, може, надовше прибув? — питав Роман.

— Побачу... може й довше побуду...

— То прохаємо дуже: загощуй до нас. Будеш дорогим гостем... бо ж це я тобі завдячую своє щастя... це ж ти познайомив мене з Галочкою...

— Ну, ну... що там... — Любецький вийняв хустку до носа й нею закрив своє обличчя, скривлене в гримасі.

Роман казав далі:

— Заходь.. обовязково заходь... Ми мешкаємо на Соборній вулиці, число 17 .. Галочко, проси й ти...

— Прошу дуже заходити: будемо раді вас бачити..

— Добре, добре — зайду...

— А тепер, друже, — додав Роман: — ходім ось до нашої харчівні: там така запіканка, що

мертвих розвеселяє... Згадаємо старовину... Прошу... Галочко, Іване...

Вони зникли в ятці - ресторані

А ярмарок гудів, хвилювалося море голів;
з естради неслися ажурні звуки штравсівських
вальсів...

4. КУБЕЛЕЧКО.

Ось і вулиця Соборна, число 17.

Мідяна блискуча табличка оповіщала: „Сот-
ник Роман Сумний”.

В привітній кімнатці, що правила за їдальню
й світлицю, жвава розмова.

— Дуже радий... дуже радий... Дякую, що не
забув приятеля... Ми з Галочкою частенько зга-
дували про тебе... А куди ти, Іване, так хутко
зник з Підволочиськ... пам'ятаєш? Ми тебе шукали-
шукали... особливо перед нашим шлюбом...

— Так.. справи були... — відповів Любе-
цький, відвертаючися, ніби щоб запалити папіроску,
а справді, щоб заховати своє хвилювання

Це тривало хвилинку. Обернувшись, Любе-
цький уже всміхався:

— Ну, краще розповідж, як же ти поживаєш?
Що робиш?

— Що роблю? Служу при війську — Укра-
їну будуємо...

— Так, так... будуйте... А як у вас перебігає
політичне життя? Як працюють партії? Які най-
впливовіші? Бачиш — я довгий час був поза
межами України... трохи дезорієнтований...

Роман на хвилину став у нерішучості:

— Признатися, друже, я не добре на цім ро-
зуміюся... Знаю тільки, що треба працювати... дер-
жаву будувати...

Любецький іронічно засміявся:

— Отож воно і є! „Будувати“!.. А що і як будувати, ви й самі добре не розумієте... Скажи мені: хіба ж можна збудувати справжню соціалістичну державу тими методами, яких уживаєте ви?

Роман здивувався:

— Та які ж методи? Насамперед бємося з ворогами... з окупантами... То перше...

— Ха-ха-ха!.. Бєтєся? За що?! З ким?! Чи ж ти не бачиш, що в вас за спинами — та сама буржуазія, та сама бюрократія, ті самі кайдани капіталізму!..

— Чекай, друже, — я трохи не розумію, якої це ти співаєш?

— Що ж тут розуміти? Ти от краще скажи: чи чувти про боротьбистів?

— Чув.. але програми їхньої докладно не знаю..

— Ось у тім і річ... А беретєся „будувати“! Чейже ви розумієте, що старим капіталістичним шляхом ви нічого не збудуєте... Хіба те, що ми ось щойно повалили... А про єдино можливий шлях соціалістично - комуністичного будівництва ось ти й тобі подібні й не знаєте... хоч на цей шлях стали вже боротьбисти...

— І далеко зайшли тим шляхом? Яка ж може бути комуна, коли наш селянин здавна - давен — господар, власник? Тай хіба можна переходити на комуністичний шлях країні, темній, запамороченій, бідній?

— А ось приклад Москви!

— Так хіба ж це комунізм... і соціалізм взагалі? Давніше була диктатура царя, губернаторів та жандармів, а тепер — ще гірша диктатура комісарів і люмпен-пролетаріату! А де ж громадянські свободи? Де найкращі революційні гасла? Де право народів на самоозначення? Той сгмий ве-

ликодержавний шовінізм, те саме людожерство, окупація і гноблення... Ледве - ледве оборонилися від тої твоєї Москви.. та чи надовго?

— Ось і ти, Романе, забалакав, як колись у Центральній Раді... Це ж і є запліснявілий, дрібно-буржуазний погляд наших хуторян, що в соціалізмі розуміють стільки, скільки я в китайській мові!.. Тепер іде на всьому світі боротьба труда з капіталом, а ви: „господарі!.. власники!..” Це ж та сама неволя, кайдани, що й перед тим були... Ні, таким шляхом не підемо!.. Такої України нам не треба!..

— Он воно що! А мені потрібна будьяка Україна, але — вільна, незалежна... То вже ми потім будемо в себе в хаті порядкувати, встановлювати той чи інший соціальний лад... А спершу треба цю хату збудувати... Та чекай — ось на обід прийде одна панна, мій колишній товариш з університету, — то тобі буде партнер для розмов про політику...

Бесіду перервала Галя. Вийшла з сусідньої кімнати в нагортці й капелюшику.

— Вибачайте, я вас на хвилинку залишу... Я, Ромцю, ось тут недалечко, до овочевої крамниці... А ви, пане Іване, не здумайте втекти нам знову... Сьогодні ми трохи парадніше обідаємо...

— Добре, добре... дякую..

Роман додав:

— Вибачай, друже, але ми не втрималися, щоб не відзначити твоїх відвідин: сьогодні в нас де-хто буде на обіді, й ти познайомишся з частиною нашого товариства...

Любецький засміявся:

— Ну, я й не знав, що я така важна особа!..

— Московська пословиця каже: „Старий друг лучше нових двух”... — відповів Роман, а до дру-

жини додав: — А ти, Галочко, не барися... бо ось уже й сходиться будуть...

— Я скоренько.... — вже на ходу сказала Галя.

Любецький довго дивився їй услід. Нарешті процідив:

— А Галя... пардон... пані Галина ще більше покращала... видно — щасливо живете?

Роман стрепенувся:

Що таке щастя, я не знаю, але з того часу, як одружився з Галочкою, мені так весело й легко працювати... А працювати треба... ох, як треба!... Батьківщина вимагає цього, і кожний, хто її кохає, мусить все віддати для її відродження...

Іван усміхнувся:

— Це слова... Ти, мабуть, ясно не розумієш, що говориш... „Все віддати“!.. Ну, а ось своїм щастям, своєю родиною ти поступився б?

— Та в цім потреби нема... Ти розумієш, Іване, — ми ж усі свої сили віддаємо громадянській та державній роботі... і я, і Галина. Але виходить якось так, що й особисті інтереси йдуть у тому самому напрямі. Виходить така мила гармонія...

— Ну, добре... А коли б інтереси держави й родини пішли всупереч?..

Розмову перервав дзвінок у передсінку. Роман вийшов, а за хвилину повернувся з мужчиною, літ 65, високим, з сивою бородою. Новоприбулий був одягнений у чорне мійське убрання, але сорочку й краватку мав вишиту українським хрестиком взором.

Роман познайомив їх:

— Пан Шелюк, голова нашої „Просвіти“... А це, пане голову, — мій друг, Любецький Іван...
Познайомлені привіталися.

Роман припрошував:

— Сідайте, будь ласка... Прошу розгоститися...

Шелюк сів на отомані.

— Я до вас, пане Романе, до-речі, маю й справу, — почав він.

— Прошу...

— Бачите, хочемо для молоді зорганізувати різні ділянки спорту... Чи не допомогли б ви нам у цьому?

— Я залюбки, — сказав Роман, — тільки не знаю, чи вистане мені часу...

— Ну, ну, не відмовляйтеся... Ми всі мусимо прикладати свої хоч би й найменші зусилля, а з них вийде велике діло. Діти, молодь — то наше майбутнє, наша Україна... Їх треба виховати так, щоб вони не почували себе такими духово покаліченими, як ми...

Роман гаряче підхопив:

— Так! Ми — жертва ганебної московської політики, що прагнула лише до темряви народньої.. Тепер усіма силами треба піднести національну свідомість, збитого з пантелику народу...

Любецький прислухався цій розмові й спокійно курих папіроску. На останні Романові слова усміхнувся.

— Ні, панове — почав він — не національні гасла нам треба висувати, а соціяльні. Треба встановити такий лад, щоб того селянина, робітника ніхто не визискував... А ваші „Просвіти” нічого корисного не зроблять, навпаки — шкоду ..

Шелюк зворухнувся. Романові від такого виступу Любецького стало ніяково.

— Іване... який ти... Залиш... Ви не слухайте його, пане Шелюк, — він щирий українець, але часом висловлює якісь чудні думки...

Дзвінок у передсінку знову відірвав Романа. Повернувся з симпатичною блондинкою, літ 28.

— Моя товаришка Ольга Варецька, пан Любецький Іван...

З Шелюком Ольга була вже знайома.

— Рекомендую тобі, Іване: це якраз той наш Льюїс Джордж у спідниці, про якого я тобі говорив...

— Романо, не жартуй... Ви не слухайте його, товаришу... плете казна що..

Роман вступив у розмову з Шелюком, Іван зайнявся Ольгою.

— Дуже мені приємно пізнати вас, — почав Любецький, — Роман мені казав, що ви, товаришко, добре орієнтуєтесь в політичній ситуації...

— Та де там!.. — усміхнулася Ольга.

— Ну, в усякому разі це повинні знати: є тут у вас комітет боротьбистів?

— Так, так... Я сама — член партії. „Партком“ міститься на Почтовій вулиці, 28, кімната 3.

— Дякую... Мені це дуже важно знати...

Ввійшла Галя. Привіталася...

— Ромцю, — звернулася до чоловіка, — може вже накривати до обіду? Хто ще має прийти?

— Та ще повинні б були прийти панство Остріжки та Володко Ковдерський...

— Ага... раз... два... Вісім осіб... Добре... Вибачайте, — звернулася до гостей, — мушу приступити до виконання обов'язків господині й на — хвилину залишити приємне товариство...

Галя вийшла, а в світлиці розмова поплила своєю чергою далі...

5. ПЕРЕРВАНИЙ ОБІД.

„Чоловік стріляє, а Бог кулі носить“, каже пословиця.

Не так воно часом складається, як бажається.

До Сумних прийшли вже й панство Остріжки. Всі гості були в зборі, бракувало тільки поручника Ковдерського, що так само ось-ось повинен був надійти.

Сиділи при столі й, попиваючи прегарне вино з винарень колишнього маєтку князя Трубецького „Козацьке“ біля Дніпра, весело гуторили.

Коли ось якось нервово дзеленькнув дзвінок у передсінку. Роман вийшов, а за хвилину повернувся з поручником Ковдерським, на яким слідно відбивався якийсь піднесений настрій.

— Ну, що? Вже чув? — звернувся він до Романа, не вітаючись ні з ким, — здається — вирушаємо!.

— Куди? Чого?.

— Наші приятелі, червоні москалики, знову лізуть на Київ!.. Тузько казав, що штаб уже розіслав по частинах відповідного наказ... Ах, вибачте, панство, я, здається, ще й не привітався... Моє поважання...— віддав він загальний уклін усім присутнім.

— Ну, що б там не було, а ти покищо сідай: мусиш наздогнати втрачене, — звернувся до нього Роман, підсуваючи йому келішок і наливаючи вина.

— Хай живе Українська Народня Республіка, і на погибіль її червоним ворогам! — з патосом вимовив Володко, підносячи вгору келішок.

Роман підхопив його думку:

— От тобі й маєш! І знову Москва! Ось тобі й самовизначення аж до відділення! Ось тобі революція!.. Вічна-вічна брехня!.. Ну, що ж — мабуть доведеться знову воювати...

Галя не чула цих слів, бо була в кухні, виконуючи обов'язки господині.

Любецький і Ольга багатомовно переглянулися

— Ну, і як ти відчуваєш себе? — запитав

Романа Любецький: — розуміється: добре? Бо ж це відповідає твоїй теорії самопожертви!..

— Не жартуй, Іване... Всі ви, що говорите багато гарних слів, якимось легковажно дивитесь на чуже життя. Я не скажу щоб мені приємно було підставляти голову під московські кулі, але я до кінця виконаю свій обов'язок.. А ти ж що думаєш робити?

— Я... — почав був Любецький тай увірвав, бо з кухні якимось нагло ввійшла схвильована Галя.

— Ромку, там, у кухні, вістун із штабу, каже: нагле розпорядження...

— Вибачайте, панство, — на хвилинку мушу вийти... — сказав Роман, виходячи з Галею до кухні.

— Ось воно й починається, — зазначив Ковдерський.

— Якийсь фатум висить над нами, — кинув Шелюк.

— Ох-хо-хо, — тільки зітхнув Остріжка.

Розмова не клеїлася.

Ввійшов Роман.

— Вибачайте, панство, — мушу негайно йти до штабу... Обов'язок.. служба... А вас прошу залишитися й закінчити обід...

— Я з тобою! — крикнув Ковдерський.

— Ми... також підемо... — заворушилися гості.

Хоч як просили Галя й Роман, не допомогло: в пригнобленому, ніяковому настрої всі вийшли з хати.

— — — — —

В Олександрівському парку в центральному крузі сиділа на лавочці молода жінка й нервово пальцями теребила свою торбинку. Оком кидала

на всі боки — видно було: когось хотіла бачити, піджидала.

— Він! — нагло скрикнула й подалась хутко назустріч військовому, що йшов головною алеєю.

— Ти? Ольго? Чому така схвильована? — запитав Роман.

Ледве стримувала свій неспокій.

— Романе.. я прийшла... попередити в останній раз... Кинь військо! О-о!.. Що може бути?!. Я ніколи собі цього не прощу!..

— Та в чім річ? Що з тобою?

— Сідаймо он там... я тобі розповім...

Вона потягнула його в бічну алеїку. Сіли. Почала, немов у забутті:

— Давно колись в нашому місті жив молоденький хлопець, студент. Був він палкий. Мріяв про волю для свого народу.. про волю духа.. Кайдани традицій, гніт міщанської моралі торощив як забобони старовини... Був увесь — вогонь, поривання вперед... Була в тім місті дівчина.. Вона ловила кожне хлопцеве слово — і кожне слово попадало на певний ґрунт...

— Не згадуй старого, Ольго!..

Майже крикнула:

— Мовчи!.. Вона запалала його вогнем. Без вагання віддала йому свою душу. І хоч він зник, його образ заповнив дівоче серце. Його слова бреніли в душі чудовими звуками... Пекельна мука: кохання й біль!.. Але надія жевріла... Дівчина чекала... А він?.. Він з'явився — „патріотом” і „тихим сім'янином”... Ах!..

Роман зірвався:

— Ти хочеш попсувати наші відношення? Не розумію: до чого твоя іронія... Так!.. Я - патріот, і гадаю, що кожний чесний українець чи україн-

ка повинні бути такими. Ми переживаємо історичний мент... і коли не здобудемо того, про що віками мріяли найкращі сини нашого народу — на нашому поколінні лежатиме вічна ганебна пляма... Батьківщина нас кличе, щоб закріпити здобутки...

— Та це ж тільки слова! — перебила його Ольга: — Батьківщина!.. А хто ж у вас буде закріпляти? За ким ви йдете? Оті ваші партії, що заблудили в своїх артикулах, як між трьома соснами? Гризуться... гризуться, переконують один одного... А того не бачать, як далеко відійшли вони з своїми програмами від життя... Хіба ж то творча сила?!

— Партії не народ...

— А ти знаєш, чого хоче народ?

— Що ж тут знати? Боротьба з московською червоною навалою, боротьба з генералом Скоропадським показала...

— Що?! Вона дійсно показала, що з „червоною навалою” боролися німці, а з гетьманом... правда, народ... але не за ваші ідеали, а за свої соціальні права...

— Це неправда! Це не так!

— Романе, ти — ідеаліст! Подивися навколо: народ не за вас... Ви йдете хибним шляхом. На вас паде гнів пролетаріату і... буде щось жахливе... А ти підо впливом Галини, людини обмеженої...

Роман спалахнув:

— Не чіпай Галини!.. Ти говориш нечемності! І взагалі я не розумію: яке тобі діло до моєї родини?

— Яке мені діло? Ти питаєш: яке мені діло? А як ось тут пече пекельним вогнем?!.

Притулила руки до грудей:

— Я тебе кохаю й хочу, щоб ти був моїм... І... без боротьби тебе не віддам нікому!..

— Ольго!..

— Вернися до мене... Ми будемо вільні, як орли.. Міцними руками будемо рвати кайдани міщанства... Наше життя буде чарівною казкою... Ромцю... милий... коханий...

Роман відштовхнувся:

— Ти .. несамовита... Я не можу тебе слухати...

Підвівся, збираючися відходити.

— Романе, — зупинила його: — розваж...

Я знаю багато, чого ти не знаєш.. Ви програєте... Червона організація пустила глибоке коріння навіть серед вас... патріотів.. не говорячи про робітництво, селянство...

— Я вояк і боротьби не боюся... Прощай, Ольго... Якась ти чудна...

Він відійшов.

Довго дивилася йому вслід, безвладно опустивши руки. Нагло схопилася з лавочки, затиснула п'ястуки, закусилла уста.

— Побачимо!..

В той самий час з кута в кут „умебльованої кімнати“ на Суворовській вулиці проходжувався високій рудий мужчина з кавказьким носом і сталевими очима:

— Добре... Червона армія вже готова до наступу... На місцях усе підготовлене... скоро закипить... Ось тепер ми зведемо рахунки... час помсти недалеко.... Я покажу тобі „чудову гармонію“!.. Ти викрав мені найдорожчі скарби, душу вбив, серце вирвав! О, Галю, Галю! Тебе привабили карі очі, чорні вуса! О - о! Ти не знаєш, що може зробити могутня воля! В порошок усіх зітру, а ти будеш моєю... А тобі, вороже мій, я віддячуся! Ти прокленеш день і годину, коли вкрав мені моє щастя! О - о! Помститись! Люто помститись!..

Гарячим чолом притулився до вікна, кидаючи тупим зором на вулицю. А там було тихо. Ще ніщо не віщувало гарячого ранку...

6. ХТО ЖИВИЙ, ВСТАВАЙ — БОРОНИТИ КРАЙ!

Місто було не до пізнання. Нагадувало собою зворушений, потривожений вулик.

Сновигали всюди піші й кінні вістуні. Вулицями то там, то сям проходили невеликі військові частини. Часом гудіння вулиці прорізував свист військового авта, чи стукіт возів обозу. Часом громихали батареї, держачи напрям до залізничного двірця.

До крамниць — правда, нечисленних, що в них ще знаходився будьякий крам — заходили старшини, урядовці, підстаршини. Іноді з жінками й дітьми. Запасалися чим могли, — і для себе в похід, і для родини.

На парканах, таблицях, стінах домів уже висіли оповіщення про новий наступ москалів і про введення стану облоги в місті.

В хатах било життя ріжним темпом. Дуже рідко де чути слово: „Україна” та бадьору козацьку пісню. Зате з багатьох вікон вишкірювала свої зуби споконвічна ненависть завойовника-москаля до підбитого українського народу.

Ще більш зловіщо виглядали головно жидівські дільниці, де в напрузі останнього ступеня вичікувала розвитку подій правдива чи удавана „комуна”.

Але все це покищо причаїлося, не подаючи жадних ознак життя, щоб у слухний мент всадити ніж у спину зненавидженій жовто-блакитній „самостійності”...

Ніч...

В помешканні ч. 17 на Соборній вулиці не сплять.

— Ромцю, то ти йдеш?

— Так треба, Галю...

— Ні! Ти жартуєш... Скажи, милий, що ти пожартував...

Ніби як відповідь на ці слова, десь далеко залунала козацька пісня:

Гей, нум, хлопці, — до зброї,

На герць погуляти —

Турка звоювати...

А чи пан, чи пропав,

Вдруге не вмирати...

Гей, нум, хлопці, — до зброї!..

— Ромцю, не йди! Ти не підеш!..

Кинулася на шию.

— Ти не підеш, милий!.. Ти вже відвоював своє... Хай інші йдуть...

— Годі, годі, Галочко... Треба...

— Не пущу! Не пущу!..

— Галю, невже ж то були нікчемні слова, коли ми присягали все віддати рідному краю?! Пригадай...

— Коли тяжко...

— Що робити... Волю, державу, як і особисте щастя, треба вибороти... Воно дається лише через страждання й кров...

Голос Романів затремтів. Несамохіть очі підвелися вгору. Як молот у ковало, били слова, вимовлені майже в екстазі:

— Галю... Галочко! Воля... воля... глядить з безодні... усміхається нам... Розумієш?.. Нашим прадідам вона віками лише ввижалася... А нам... а ми... ось - ось осягнемо... І цей мент упустити?! Ні, ні!.. Туди! Туди! Там — кров, але... там воля України...

Останній аргумент:

— Ти... ти не кохаєш мене...

На хвилинку скамянів. Немов не зрозумів, що вона сказала. І як бурхливий потік рве греблю, так стримувана пристрасть проломила тами удаваної рівноваги.

В нестямі обняв, притулив до себе й цілував, цілував.

— „Не кохаєш“?! Ось!.. ось!..

І вона чула, як сухі, гарячі, спрагнені уста розпаленим залізом пекли їй лице, шию, руки, уста.

І млосно і солодко їй ставало. І вже зник десь страх за своє особисте щастя: таке велике кохання мусить перебороти всі перешкоди. А сам Роман, її чоловік, виростав в її очах у постать героя, про яких так багато читала в творах з княжої й козацької доби...

— Гаразд... хай буде так... Я... може б тебе й менше кохала, якби ти поступив інакше... Але знай: і я піду з тобою...

— Ні, Галю, — лишайся тут і оберігай нашу хатку... Бог дасть усе буде добре... А там, у війську, не багато користи принесеш... а я був би в вічному страху за тебе...

— Не хочеш, щоб я йшла з тобою... Нехай буде по-твойому... Я буду оберігати наш куточок. Але пам'ятай — я завжди буду з тобою... з тобою буде моє кохання, мої думки... Іди, милий... Іди, любий... Нехай Господь тебе охороняє...

Зняла з шиї хрестика й повісила Романові:

— Я буду вдень і вночі молитися за тебе... Тільки... ти не забувай за мене...

— Дитино моя, хіба ж можна тебе забути?! А тепер допоможи мені спакувати скриньку...

І так вони пестилися, милувалися й пра-

цювали, поки на сході зарожевіло й настав тяжкий день розстання...

Ранком прийшов Любецький.

— Ну, Романе, — я прийшов попрощатися з тобою й побажати успіху.

— Дякую, друже... А ти залишаєшся?

— Так... покищо... З наказу моєї партії мушу залишитися тут, на місці.

— Ну, добре... Я не дуже то розуміюся на тих партіях... А от що, Іване, — буду тебе про одне просити...

— Прошу... радий служити...

— Бачиш, тут залишається Галина... Часи тепер не певні, всяке може бути. На випадок якої біди, допоможи їй... Я тобі віддячуся...

Щиро, як ніколи, в Любецького вирвалося:

— О, залюбки! Будь певний: я допоможу!..

— Дякую... Я сподівався, що ти не забув старої дружби...

Ввійшов Володко. Привітався.

— Ну, Романе, сотня в зборі... кулемети вишикувані... Збираймося...

— Галю, Галочко, — звернувся Роман до сусідньої кімнати: — ми вже йдемо!..

Галя внесла малу валізочку.

— Візьми, Ромцю, — тут дещо з їди.

— Дякую... От що, Галю... Я думаю, що між нами буде добрий зв'язок, і я буду присилати тобі гроші. Але якби не стало, продавай речі, наживемо знову... А то звернись ось до Івана: він допоможе...

Любецький вклонився.

— Добре, добре, — відповіла Галина, та видно було, що вона думала про що інше.

— Ну, сідаймо на щасливу дорогу, — сказав

Володко, — щоб нам москаля побити, вернутися лицарями тай зажити в спокою...

Всі сіли на хвилину.

Роман підійшов до Галі й поцілував.

— Ну, до побачення, Галю... Гляди ж — не кидай дому й чекай мене... Коли ж довідаєшся... що мене... нема на світі...

В горлі немов щось увірвалося. Але переміг себе й твердо додав:

— ...тоді ти вільна: роби, що хочеш...

— До побачення, Ромцю...

Перехристила його й поцілувала.

— Памятай, що я тобі казала... Мужньо обороняй Україну, але й себе бережи для мене... Прощай, милий.

— Та пускайте його вже, пані Галино! — озвався Ковдерський: — гадаю, що ми не на довго відходимо. Ось проженемо „товаришів” і повернемося назад „у славі”! Бувайте здорові й залишайтеся спокійні... Я ввесь час буду біля Романа... Прощайте...

Поцілував руку Галі.

Любецький також попрощався, й мужчини вийшли.

Галя стояла на ганку й вимахувала білою хусточкою, аж поки Роман не зник за закрутом вулиці.

Повернулася до хати.

Сіла.

Безвладно опустила руки...

Ні думки, ні чуття...

Порожнеча в душі...

І нагло, несподівано для неї до горла підкотився якийсь клубок. Груді стисло. Дихання спинилося.

Раптом нестримні ридання прорізали кімнатну тишу:

— Ромцю!.. Ромцю!.. О-о-о!..

Схилилася на отоману, уткнула голову в подушечку — і довго-довго ще здригували рамена в приступах розпуки.



ЧАСТИНА II.

ВОЄННА ХУРТОВИНА.

7. ЧЕРВОНА Й БІЛА НАВАЛА.

Положення Української Армії ставало з кожним днем грізнішим.

З півночі натискали на неї червоні москалі; з південного сходу насувалася нова ворожа сила: „біла” армія Денікіна. Смертельні вороги — білі й червоні москалі — знайшли спільну мову й подали собі руки в одній справі — в справі боротьби проти українців.

Та ще не це було причиною грізного стану Української Армії.

Червоні москалі мали за собою запілля — широкі простори властивої Московщини, з її невичерпаними запасами: людським, харчевим, зброї, вогнепальних припасів, одягу, узуття, медикаментів і т. д.

Силу червоної армії складало ще й те, що по містах і містечках, де було головню жидівське населення, а подекуди й по селах — комуністична агітація пустила глибоке коріння й знаходила силу своїх прихильників. І в той час, як у запіллі Української Армії часто відбувалися ворожі виступи зачасних комуністів, що очевидно підривало її сили, — червоній армії це було на руку.

Другий ворог — біла денікинська армія була мабуть в розквіті своєї сили. Опиралася головню на мійський консервативний московський елемент.

А що знаходила визнання й піддержку з боку держав західньої Європи, то мала якнайкраще озброєння, силу воєнних припасів, матеріальних засобів і прекрасне санітарно-медичне забезпечення.

Перші успіхи в боротьбі з більшовиками окрилили її провід, що поставив собі завдання: знищити й українську-самостійницьку й червону-комуністичну небезпеку й відновити „єдиную, невіділану Росію”.

Як відомо, перечеислилася Добрармія, і початок її боротьби з Українською Армією був початком її упадку.

Та в той час денікинці ще міцно натискали на українців.

Треба ще додати, що і в рядах червоної армії і серед денікинців було багато українців — чи то несвідомих, чи то примусово мобілізованих, чи то й „ідейних”, головно — комуністів.

А що ж Українська Армія? В чім була її сила? В якому стані вона знаходилася?

Добігав третій рік збройної боротьби за Україну. І хоч чисельно не великі були збройні сили молоді Української Армії, але в склад її входили вже загартовані ідейні вояки, що свідомо й сміливо йшли своїм тернистим шляхом. Слабі сторони Української Армії були в її невідповіднім матеріальнім вивінуванні. Не мала вона свого організованого запілля. Не мала своїх фабрик, ані більших складів воєнних припасів чи умундування. Не мала добрих допомогових технічних частин. А що найголовніше — не мала медикаментів.

З білими й червоними ворогами Українська Армія давала собі раду. І хоч, маневруючи, часами відступала перед ворогом, то хіба на те, щоб

вибравши відповідний пункт опертя, знову успішно вдарити на нього. То була горожанська війна, що в ній рішає не чисельність і навіть не перевага технічного озброєння, а ентузіазм, ідейний захват. А щодо цього Українська Армія була міцна.

Але до тих двох ворогів приєднався ще третій, що був сильніший за тих і завдав українцям тяжкого удару.

Відступаючи перед натиском червоних і білих москалів, Українська Армія, маневруючи, по волі відходила на захід, дорого продаючи кожен пядь рідної землі. В цій боротьбі гартувалися її сили, і вона не тільки що не втрачала, але навпаки: набиралася ще більшої боєздатності.

Та ось наблизилася й осінь з її дощами, слотою, болотом. Заплакало небо, закутане хмарами; завіяли пронизливі холодні вітри; розкисли подільські глинисті ґрунти, дороги. І нишком до Української Армії підкрався найстрашніший ворог: тиф.

На зброю є зброя; на запал є ще більший запал. Як говорив „батько” І. Котляревський: „Любов к отчизні де героїть, там сила вража не устоїть”... А на цю страшну недугу не було зброї: не було належної санітарної обслуги, не було добре улажених шпиталів, не було ніяких найкращіших медикаментів. І чого не могли доконати вороги, це зробила ця страшна хвороба: почала нищити квіт армії — її витривалий у боях, загартований у боротьбі ідейний молодняк.

А Європа не тільки що не помагала, але, задивлена лише в акцію генерала Денікіна, шкодила Українській Армії, забороняючи будькому доставляти для неї ліки й усякі припаси.

Й позаповнювали собою хворі вояки всі подільські лікарні, ще більше лишилося їх по сіль-

ських хатах, а найбільше пішло трупом у матір сиру землю.

Стан був такий грізний, що навіть вороги залишили Українську Армію в спокою: хай, мовляв, сама конає. Та вона не сконала. Навпаки: за цей час зникла з лиця землі „біла” денікинська армія, а українці, хоч здесятковані, вилежалися на західньому крайчику Поділля — і як пригріло весняне сонечко й просохли дороги, вдарили з новою силою на червоного ворога, здобуваючи втрачені терени.

Та... не будемо поспішати наперед подій...

Зима...

В малому подільському селі Пінківцях квартирує частина 22 полку 3 дивізії — тої дивізії, що за свої бойові заслуги вже придбала й почесну назву: „Незломна”.

Один кут села займає кулеметна сотня, а ось у більшій показнішій хатині знаходиться і її провід.

Біля стола в „чистій” кімнаті сидить русавий старшина - сотник і переглядає папери. Стіл застелений чистою скатертиною з сільського полотна. На столі — прилади до писання, папери, мапи. Ясно світить невелика мійська лампа.

Та ось зір все частіше відривається від паперів і блукає по стінах кімнати. Але видно, що й стіни не спиняють його. Несеться він понад степи, лани, ліси, села — далеко, далеко..

Куди?

До кого?

— Хоч би вісточку яку одержати! — шепчуть відрухово сухі уста: — Що з нею? Чи жива?

Ось рипнули двері. До хати увійшов старшина, став „струнко”.

— Пане сотнику, доношу, що стан сотні на сьогодні такий: вісім кулеметів „Максима”, чотири „Кольта”, вісім „Люїса”. Набоїв по дві „ленті” на тяжкий кулемет, по п’ять кругів на ручний. З сотні вибуло за сьогоднішній день 1 підстаршина й 4 козаки...

— Тиф?

— Так...

— Боже, Боже... до чого воно дійде?.. Сідай, Володку.. Побудь нині вечір зо мною... Яюсь мені так сумно... ніби сили опускають...

— Згадуєш про дім, Романе?

— Сьогодні яюсь спеціально лізуть до голови різні думки... Гей, Петре! — гукнув Роман до сіней.

— Я, пане сотнику, — донеслося звідти.

— Злагоди нам чаю... та гарячого... щось мені яюсь холодно... не можу зогрітися...

— Слухаю, пане сотнику...

— Погода така погана, — додав і Ковдерський: — Такий вітер, борони Боже...

— Роздягайся, Володку...

— Добре... від чаю я не відмовлюся, — говорив Ковдерський, вішаючи шинелю на кілок.

— Тяжко щось мені, Володку...

— Вірю, вірю...

— Ще як був рух, яюсь не було часу задумуватися над різними питаннями... А тепер... верзеться незнатищо...

— Що робити... Може й до весни ось так простоїмо... Хай білі з червоними б’ються... нам це на руку...

— Нас вони вже „поховали”, — усміхнувся гірко Роман: — Ранений лев конає... Ні! Ні! —

якось раптом скрикнув він: — Ранений — так.. але не конає! Не сконає!..

Почав хуткими кроками ходити з кута в кут.

— Певно, що так... — піддержав ту думку й Ковдерський: — шкода тільки нашої кадри, що ось гине задурно... Шкода стояти без діла... Але що ж робити? Команда знає, що робить...

— В Кам'янці відбулася оце нарада вищого командного складу. Наш „незломний” Давиченко виробляє плян весняного протинаступу...

— Звідки знаєш? — запитав Володко.

— Бригадний... полковник Пантрук оце інформував командирів курінів і сотень нашої бригади...

— Ну, коли наш генерал опрацює плян, то певно на весні будемо вдома!

— Коли б тільки урядові вдалося роздобути грошей та бойових припасів... Тяжко нам, Володку... Ніхто не хоче допомогти...

— Ех, та Антанта, Антанта!.. Буде колись жалкувати, що не піддержала нас, та пізно буде...

Вістун Петро Перепілка вніс самовара, що свистів, шипів та вибухав парою. Моторний хлопець почав живо розставляти на столі горнятка, хліб, масло, цукор.

Посідали до стола Роман і Володко: таке приємне тепло розливається по тілі від того гарячого чаю.

— І що то діється, Володку, там?

— Годі довідатися...

— Що з нею? Галею? Не можу собі того простити, що вона залишилася там, по той бік фронту!..

— Годі, Романе... Що ж було робити? Чи ти винен, що наша армія була приневолена відійти та ще й у несподіваному напрямі?..

— Виправдуватися можна... але з серцем нічого не зробиш: болить, ніє та непокоїть сумління — винен, винен я!.. Тай усе!..

— Заспокійся.. Так не є...

— Найстрашніше те, що всі наші рідні опинилися в „їхніх” руках... Звідки матимуть допомогу? Ах... аж дрозці проймають...

— Випий ще гарячого чаю... Ти справді якось так виглядаєш.

— Здається, перемерз трошки сьогодні... Висплюся... промине...

Довго-довго ще вони розмовляли, пригадуючи минуле; а в цих спогадах центральною фігурою якось так ставала все вона — Галина Сумна.

Вже було пізно, коли Ковдерський пішов „додому” — до сусідньої хати, де замешкував.

Роман поклався спати. Натягнув на себе поверх покривала шинелю, якусь свитку — а все не міг зогрітися.

Ріжні-ріжні, чи точніше: одна думка в різних формах усе настирливо вибивалася на перший плян і не давала спроможности заснути. Аж нарешті отяжіла голова якось прилипла до подушки.

Роман забувся.

Опритомнів від якогось незвичайного світла: чи то світає, чи вечоріє? Йде Роман полем; його сотня з кулеметами залишилася десь далеко позаду — не може бо йти наперед через багnistий, трясовинний ґрунт; отож він, командир сотні, пішов уперед, щоб дослідити терен і знайти до-рогу для своїх кулеметів.

Іде, іде... І нагло наче електрична струя прошила його тіло: він почув благальний крик:

— Ромцю!.. Ромцю, де ти?

Вона! Галя! Як вона опинилася тут? Може

втекла з того полону й пробивається до нього, до свого чоловіка?!

Одне ясно: вона тут і кличе його. Треба спішити на допомогу.

Рванувся вперед...

Тільки що це? Ноги, немов чужі; хоче бігти, якнайскоріше бігти, а вони, ці бісові ноги, ледве плентаються...

— Ромку! Ромку! Допоможи! Поспіши!

— Я тут, Галю! Галочко, я ось тут недалеко, спішу до тебе! — так він хоче крикнути, і не може: уста, язик задубіли й не видають ніякого звука.

Ще кілька кроків ступив наперед і зупинився: перед ним багnistий рівчак, а на другому боці його Галя бореться з якоюсь невиразною постаттю.

Боротьба не на життя, а на смерть. Бориється, пручається, звивається Галина, а чорна постать цупко схопила її мохнатими руками й вальє на землю.

— Галю! Я тут! Тримайся!

Вихопив Роман револьвера, міряє в чорну постать.

Клац!

Ніби горошок з дитячої гарматки, поволі полетіла кулька й упала біля ніг постаті.

— Ха-ха-ха! — розлягся пронизливий регіт.

— Хто ти? — кричить Роман. — Залиши її! То — моя дружина! Галя!

— Твоя?! Ха-ха-ха! Вона моя, і тільки моя! Ти спізнився!

І пекельний регіт розпаленим оловом почав припікати Романову душу.

Кинувся Роман вперед і нагло втратив під

ногами ґрунт: у слизьке й тепле болото почали грузнути його ноги.

— Галю! Галю!

Вона вже непритомна лежить на землі. Чорна постать повертається до Романа.

— Ти?! Іване?! — несамовито кричить Роман.

— Я не Іван! — вишкірилася постать: — Я — всемогутній дух Жадоби! Я всесильний володар царства Непогомованости!.. Вона моя! Ха-ха-ха!..

І бачить Роман, що то Іван, і ніби не Іван Любецький. Очі світяться якимсь фосфоричним вогнем, ніс видовжився, викривився, а з червоно-кисавих уст, враз із вогнистою парою, вилітає пекельний, несамовитий регіт:

— Ха-ха-ха-ха!..

— Ти чорт! Діявол!!! Ти не Іван!..

— Ха-ха-ха-ха!..

— Пусти! Пусти! Чого ти хочеш?!

І чує Роман, що грузне далі й уже не може поворухнути членами. Ось уже й грудей сягає болото. Бачить: мохнаті руки з довгими пазурами тягнуться й до нього, штовхають у багно..

— Геть від мене! Нечиста сило!..

І так розпучливо крикнув, що аж сам перелякався.

Глипнув очима.

В кімнаті ясно. Якісь люди.

Хоче встати. Але — що це? Голова така тяжка, що він не може піднести її з подушки.

На хвилю повернулася свідомість. Бачить — біля стола Володко Ковдерський і ще якийсь чоловік. „Хто це? Ага — наш полковий лікар... Але чого він тут? Чого йому треба?“

А цей полковий лікар у той час сумно по-

дивився на Ковдерського і по надумі вимовив одне страшне, жахливе слово:

— Тиф!..

8. У ШПИТАЛІ.

— Сестро Тамаро, прошу подати води, — ледве чутно шепче спраглими устами Роман.

— Прошу, прошу, пане сотнику...

Над ліжком схиляється струнка постать чорнявої сестри-жалібниці. Одною рукою підводить безвладну Романову голову, другою підносить до уст шклянку з водою.

— Давно я вже тут?

— Е-е... що там рахувати! Головне, що криза минула — будете жити, пане сотнику...

Її м'який голос забренів якоюсь теплою нотою, а зір наче заіскрився, зупиняючися на Романі.

— Що за місяць тепер? Здається, ще зима? — допитувався Роман, глядячи на вікно.

— Січень минає...

— Ах, скоро й весна буде — підемо в наступ...

— Підете, підете... А покищо лежіть спокійно... Вам пошкодить усяке хвилювання...

— Проклята хвороба — з людини зробить безпомічне, непорadne єство!..

Схилився на подушку. Сестра дбайливо натягнула на нього дрантивеньке покривало.

— Сестро! Сестро! — донеслося з дальшого кута кімнати: — Зборенко кидається, хрипить... Покличте лікаря, санітарів!..

Сестра метнулася туди, а за хвилину скоренько вибігла з кімнати.

На ліжку метався червоний, як рак, старшина. Ось якось підскочив, упав на подушку, витягнувся горілиць. Груди, як ковальські міхи, ви-

соко підносилися, з горла вилітали хриплі звуки.

Та ось скрегіт почав затихати, груди підносилися поволіше. Затих.

Увійшов вартовий молодий лікар (українець з денікинської армії — сам відхорував у цій лікарні на тиф і залишився тут на працю) з двома санітарами й сестрою.

Оглянув хворого. Махнув рукою. На сімох ліжках цієї кімнати піднесли руки, tworячи знамя хреста. Вояки своєю щирою молитвою, бодай у думці, відпровадили товариша в далеку дорогу.

— Сестро Тamaro, — говорив до сестри лікар: — накажіть санітарам винести померлого до трупарні. Ліжко перечистити й сюди перенести з кімнати № 5 хорунжого Сидоренка.

Лікар вийшов.

— Андрію, Степане, — звернулася сестра до санітарів: — винесіть небіжчика до трупарні... Та глядіть — нічого не рушайте... щоб усе при померлому було ціле...

— Та певне...

— Ми нічого... — говорили санітари, переморгуючися й виносячи ліжко з мерцем.

— Твій годинник, мої гроші, — ледве донеслося з коридора...

За пів години в куті кімнати вже лежав новий товариш — хорунжий Сидоренко.

Колишня земська, а тепер не знати яка, лікарня в місті Н.-У. на Поділля не могла як слід виконувати свого завдання. Прибутків на свої потреби не мала майже ніяких, а хворих — головню на тиф — було аж надто...

Крім хворих вояків Української Армії, було тут багато слабих і з армії ген. Денікіна, бо частина цієї армії, тікаючи перед більшовиками, перейшла й деякими околицями Поділля, зали-

шаючи тут своїх хворих на тиф. І траплялося так, що колишні вороги частенько опинялися в лікарнях поруч себе на сусідніх ліжках.

Командування Української Армії уникало сутичок з денікинцями, даючи їм можливість відійти на захід, лиш декуди відбираючи зброю. Зате коли наспіли відділи червоної армії, українці увійшли з ними в „бойовий контакт” — і так утворився наново українсько - більшовицький фронт.

Одначе до більших воєнних операцій не приходило — обидві сторони чекали весни. Покищо тільки перестрілювалися передні стежі та часом робили випадки панцирні авта.

Фронт проходив недалеко від міста Н.-У. Українські гармати стояли в сусідньому селі І коли нагло розляглися їхні перші стріли, Роман аж підскочив на ліжку:

— Хто це стріляє? Що це?

— Це наші гармати, пане сотнику... подав новий товариш — виздоровленець хорунжий Сидоренко.

— Яка тут стоїть частина?

— Запорізька дивізія...

— Ах... А де ж наша „Незломна”?

— Далеко... аж біля Дністра...

— Ага... а я дивувався: що вони забули за мене, чи що? Навіть Володко Ковдерський... це мій товариш, — пояснив Роман: — і той не показався...

— Ну, тепер там роботи багато... Армія реорганізується наново...

— Ах, скоріше б туди!

Увійшла сестра Тамара. Припинила балачки.

— Ще трошки потерпіть, пане Ро... пане сотнику... Температура у вас добра... вже скоро

будете вставати... Але не робить дурниць — бо рецидив може бути... А то — страшно...

— Коли обридло вже лежати, сестро.

— Треба витривати... Ось незабаром і Великдень буде... До того часу повинні вже стояти на ногах... Ану, беріть ось термометр...

Нудно тягнулися сірі одноманітні дні в лікарні. Дуже давався відчувати брак харчів, білизни, медикаментів. Служби мало, хворих багато, понад міру. Тож і доброго порядку та чистоти дотримати годі...

Ані часописів, ані будьяких розваг для хворих чи виздоровленців нема. Хіба вряди-годи хтось принесе якусь вісточку з міста.

Бували й тривожні дні.

Ось десь далеко залунали стріли.

В лікарні — метушня. По кімнатах — „палатах” — бігають сестри, санітари.

— Панове старшина, — в кого є які документи чи відзнаки, давайте сюди... ми переходимо...

— А що таке? Що сталося? — сипалися питання.

— Більшовики прорвалися... Можуть тут бути... Кажуть — вони старшину „под стінку”... навіть у гарячці...

— Боже! Боже! — тільки охали та зідхали хворі.

За годину санітар Андрій Шелест розповідав:

— Це прорвався їхній автопанцирник „Ленін” тай пер гостинцем на місто. А наш гарматчик із „запоріжців” чотовий Липинський Микола узявся знищити його. У ярку залишився сам один з гарматою, навів на горбок, де проходила від „них” дорога, й чекав. Решта батерії знялася й ну ті-

кати. „Ленін” аж прискорив ходу... А тут і виповз на той горбок. Липинський бахнув з гармати — так і розпоров авто. Наші кіннотчики й решту живих із залоги переловили...

— Ну, а якби не влучив? — запитав хтось.

— Ого! Не втік би!

— Й гармата пропала б...

— Молодець хлопець... був певний себе...

— Бунчужним буде...

— Хрест „Визволення” дістане...

— — — — —
Щодня Роман підчас обіду робив з хліба маленьку кульку й приліплював до свого столика, що знаходився біля ліжка. Це був Романів „календар”. І цей „календар” показував, що до Великодня залишилося вже небагато. Сонечко пригрівало. В вікна, в двері, враз із обслугою чи нечисленними відвідувачами, до лікарні вривалася весна. Заповнювала собою кожний куток і навіть відбивалася з пожовклих облич хворих, а головно — виздоровленців.

Роман і Сидоренко щодня вже виходили на подвіря, проходжувалися по садочку й набиралися сил.

В страсний четвер до лікарні прибув пан-отець: висповідав і запричастив хворих.

Віра й тепле слово Божої Правди зробили благотворний вплив на хворих.

Ось і страсна п'ятниця.

— Пане сотнику, — звернувся до Романа його сусід, козак Чепеленко: — маю до Вас прохання...

— Рад послужити: в чім річ?

— Ось ви вже виходите на подвіря... Я вас прошу: зробіть мені маленьку прислугу... Ось маю трохи хліба; це мені лишалося від обіду...

не можу їсти хліба... Візьміть його й понесіть до хати пана лікаря-завідателя.. Там мені обіцяли насушити з цього хліба сухарів...

— І оце все? — усміхнувся Роман.

— Так... прошу вас...

— Добре, добре... Де той хліб?

— Ось... у клуночку... — сказав Чепеленко, подаючи Романові вузлик.

— Добре... я віднесу... Як тепер візьмуть, то пополудні й сухарики вже будуть..

— Дякую, пане сотнику... Може я зїм...

Роман вийшов на подвір'я й попрямував до „флігеля” (офіцини), де замешкував лікар-управитель.

Поволі, опираючися на ціпок, ішов через садок Роман. Погода була гарна: ясно, тепло. Чув, як його все тіло міцнішало, набиралося жаги до життя. І хоч ще був досить слабкий, одначе вже почував, що буде живий, здоровий...

Із садочка вийшов на лікареве подвір'я. Вступив до сіней. Чув, що в кухні є якийсь рух, робота.

Застукав...

— Прошу... увійдіть.. — почув Роман жіночий голос.

Переступив поріг. Став біля дверей.

— Прошу, в чім річ? — запитала його старша пані з закованими рукавами...

Та Роман тільки глядів і не міг вимовити й слова.

І нагло почув, що до горла підкочується якийсь клубок, галушка; тисне груди, спирає віддих.

Стояв непорушно й мовчав. Аж присутні звернули увагу на нього.

— Що з вами? Заспокійтеся! Випийте води!..

Глядів на них, але вимовити не міг ані слова. Страшним напняттям волі стримував сльози.

Хто не знає суворого воєнного життя, може й не зрозуміє цього.

Вічні походи, вічні небезпеки, загроза смерти... Ночівля по хатах, стодолах, а то й у полі. Суворі накази, що їх треба або виконувати, або видавати. Тверді слова команди. Їсти — коли прийдеться, де прийдеться і що прийдеться. Тяжкі труди, суворі обставини — без сентименту, без тепла.

Знову лікарня лягла на душу сірою плямою слабости, нужди, нудьги.

І на цім тлі побачив Роман, як старанно - клопотливо і з любов'ю готувалася родина лікаря до цього рокового свята Великодня. Дівчина - наймичка місила на столі тісто. Молода панночка, мабуть донька, викроювала якісь коржички. Навіть син - студент (приїхав на свята з Кам'янця) із запалом тер у макітрі жовтки з цукром. А сама пані вилками перегортала якусь індичку, що пеклася в печі на блясі.

Таким інтимним родинним теплом повіяло на Романа.

Пригадав „свій” дім, „свої” свята. Пригадав дорогу дружину — Галю — і суворий вояк, що твердо дивився в очі смерті, не витримав впливу звичайної кухні. Піддався на хвилину перечуленню, не опанував нервів.

Нарешті опритомнів.

— Вибачте... Пригадав свій дім... — пояснив Роман присутнім, ковтаючи слова.

А за хвилину вже спокійно зясував справу з сухарями...

Повернувшись до своєї кімнати, довго ще Ро-

ман не міг прийти до рівноваги. Поділився думками з Сидоренком.

— Чекайте, пане сотнику... Ми на Великдень щось устругнемо..

— А що ж таке?

— Побачите!.. Досить нам уже цього пенцаку та чорного гливкого хліба... І ми і наші товариші в „палаті” будуть задоволені... Наїмося по горло...

Очі виздоровленців заіскрилися. А треба взяти під увагу, що рековалесценти по тифі мають непогамований апетит.

— — — — —

Ось і Великдень.

Ранком десь біля 9 години всі кімнати з хворими обійшли лікарі, фельдшері й христосувалися. За ними йшли сестри й роздавали хворим маленькі пакуночки з кошів, що їх несли санітари. В тих пакуночках було по кускові булки, кусникові ковбаси, по 3 яйця й 2-3 грудочки цукру. Це все, на що з тяжкою бідом спромігся громадянський благодійний комітет у місті.

По цім обході Сидоренко звернувся до Романа:

— Ну, пане сотнику, тепер уважайте... Робіть ось, як я... Насамперед з подушки стягніть пішву... подушку накрийте покривалом... Тепер одягайтеся в шинелю... пішву за пазуху... Ціпок у руки... каштет... Ну, готово? — командував Сидоренко.

— А для чого це? Що ми маємо робити?

— Тепер ідім на подвіря... Будемо от так собі проходжуватися... А там якось непомітно наблизимося до фіртки — і гайда на волю. Підемо до Філонівки: христосуватися з селянами та збирати писанки для хворих...

— Он воно що!..

— Я знаю, як це робиться... Вже бував...

За пів години Роман і Сидоренко прямували гостинцем до села Філонівки, що знаходилося в чотирьох кільометрах від міста.

— Ну, почнемо ось від цієї хати... Мені здається, що вона буде щаслива на почин...

Увійшли.

— Христос Воскрес, пані господине...

— Воістину Воскрес... Хто ви такі й чого хочете?

— Хворі вояки Української Армії із шпиталю... Прийшли похристосуватися... тай... може будете ласкаві дати якусь „писаночку” для хворих...

— почав Сидоренко.

Роман паленів. Йому скидалося це на жебранину...

Але ось залунав ласкавий голос господині:

— Ну, прошу ласкаво... Сідайте сюди, до столу... Будете гістьми... Прошу дуже, не погордуйте — підживіться, бідні ви мої... Ох-хо-хо..

На столі появилися яєчка, сир, ковбаска, молоко, пшенична сіра пасочка. Досить убоге, але в порівнянні з лікарнею це була вибаглива їда. А до того ще тепле слово господині:

— Мій син також у „петлюрниках” служить... у якійсь... як вона називається? „Чорні гайдамаки” чи що?

— Ага... чорношличники!..

— Так, так...Ось тут недалечко вони... Переказував, що на свята приїде додому... Чекаємо щохвилини... прошу — живіться...

Щире слово розброїло й Романа: їв за смаком, забув навіть і про перестороги сестри Тамари — „не переїдатися”...

Коли виходили з цієї хати, в торбинках-пішвах уже були яєчка, кавалочки сала, ковбаси, пасочки.

Ще сонечко було „за доброго хлопа“, як утікачі поверталися до лікарні, обвантажені повними торбинами. Обережно шмигнули до фіртки. Через вікно подали торбинки до своєї „палати“, а самі спокійно й певно пішли через головні двері.

В „палаті“ їх зустріли радісні оклики й іскристі погляди хворих товаришів.

За тиждень сестра Тамара з жалем випроваджувала Романа в дорогу.

— Ось ви вже й здорові, пане сотнику.. Поїдете до своєї частини... Забудете за нас...

— О, ні! Я ніколи не забуду Вашого доброго серця, сестро... Справді, Ви для нас, хворих, були, як рідна мама...

— Це... наш... обов'язок... — якимось сумно шептала сестра Тамара...

— Бувайте здорові, сестро.. Не згадуйте мене лихом! — прощався Роман.

— Ах... я... Ні... ні.. не можу сказати... не треба... Це не для мене... Прощайте, пане сотнику...

Але Роман відчув, як тремтіла в його схудлій і слабій її біла, пухка рука.

Поволі віддалявся від лікарні — і довго-довго ще чув на собі вогкий погляд карих очей сестри Тамари...

9. ШАКАЛИ.

— Ну, нарешті!.. Дякувати Богові, що вже здоровий! — вітав Романа його приятель Володко Ковдерський.

— Здоров був і ти, Володку... Ну, що ж тут у вас чувати?

— Та ось бачиш — нашу дивізію перекинули аж сюди... Маємо поповнення: багато мобілізованих козаків.

— Будемо наступати?

— Наказу ще нема... Але підготування йде... Та ти, Романе, ще не перебирай сотні... Мусиш піти до обозу — там поволі прийдеш до сили.

— Волю бути при сотні...

— Ми пана сотника так підгодуємо, що тут найскоріше поправляться, — усміхався й вістун Петро.

— А, Петре.. Як ся маєш?..

— Богу дякувати, пане сотнику... Доношу слухняно, що всі речі пана сотника цілі й у порядку...

— Ти не думай, Романе, що ми забули за тебе. Майже щотижня ми довідувалися.. Але поїхати не було нагоди...

— Ну, добре, добре... Тепер би я чогось зїв... та й чаю випив би...

— В цій хвилині, пане сотнику, — метнувся Петро.

— — — — —

Ще Українська Армія не була готова до наступу в ширшому розмірі; частини не були ще як слід поповнені й укомплектовані, ще не зроблено відповідних запасів зброї й вогнепального матеріалу; ще не розміщено відповідно частин для утворення вихідної бази наступу — як ворог розпочав сам наступ на цілому фронті.

Штаб Дієвої Армії погодився з думкою генерала Давиченка, а саме: краще (покищо!) втратити частину терену, ніж повести в бій ще належно не реорганізовану армію. Тому вирішено поволі відходити на захід, не приймаючи боїв; хіба що кіннота й кулемети, стримуючи ворога, мо-

жуть вести арієргардні сутички. Намічено маршрути для дивізій, і відворот почався.

Роман зо своїми кулеметами був у складі частин, що прикривали відхід 3 „Незломної” дивізії. З наказу командира дивізії обняв команду над усіма кулеметами.

— Памятайте, пане сотнику, — говорив улюблений генерал, пояснюючи завдання арієргардних частин: — від вашої зручності й відваги залежить успіх акції... бодай на фронті нашої дивізії... Відхід мусить бути пляновий, спокійний... Ворога треба затримувати найменшими силами, але якнайдовше... І так від позиції до позиції... Набої економте, бо маємо їх обмаль... хіба при наступі здобудемо в „товаришів”... — усміхнувся Давиченко.

— Постараємося, пане генерале, не посоромити слави „незломних”... Гадаю, що це і моя думка і всіх наших „незломних” — старшини й козаків..

— Я на вас надіюся, — сказав генерал, подаючи Романові руку на прощання.

Окрім субординації, генерал Давиченко завжди мав на оці ще й моменти психічні в відношеннях з підвладними. Не тільки суворим і дійсно „незломним” командиром він був, але й громадянином, старшим товаришем. За це його любили і старшина і козаки „Незломної” дивізії.

Генерал поїхав далі. А для Романа почалася відповідальна й небезпечна робота: увесь час перебувати в обличчі ворога й малими силами стримувати ворожі атаки.

Та не тільки того ворога мала Українська Армія, що ось зо сходу навідався на неї.

Народня пословиця каже, що „найгірший злодій — домашній”. А українці мали таких „зло-

дійв" аж забагато, і то там, де найменше можна було сподіватися

Вже сутеніло, коли три вершники наблизилися до села, уважно оглядаючи його східню околицю.

В селі тихо.

— Мабуть, уже виступили, — кинув один з вершників.

— Отже, Володку, веди сюди кулемети нашої сотні. Для першої чети позиція від ліска до гостинця. Друга чета боронить села. Третя охороняє підступи від міста Н.-У.... Ага!.. А ти знаєш, що це за село?

— Філонівка... так бодай на мапі стоїть... — озвався Ковдерський.

— О, я добре пам'ятаю це село! Бачиш... це було на сам Великдень...

І Роман почав оповідати про свої відвідини Філонівки.

Нагло вечірню тишу прорізав благальний крик.

З протилежного кінця села донісся стукіт кількох возів. Стукіт увірвався, вози стали. Загавкали собаки. Ось знову розляглися крики хтось благав рятунку.

— Що це, Володку?

— Може, грабунок?

— Ану, їдьмо .. скоро...

Роман погнав коня селом до того кінця, звідки неслися зойки.

Було темно

Однак Роман бачив, як з деяких хат вискакували якісь постаті й бігцем прямували в сторону криків.

Ось вершники наздогнали двох.

— Куме Панасе, це ви? Ви маєте „обрізка” —

скоріше їдьте на пінківський шлях... — звернулася одна постать до Романа: — Треба їм перетяти шлях... Там п'ять фір... Черевики... шкіра... цукор... Скоріше!..

— Рятуйте! — неслося здалека.

— Справді: скоріше, Володку!.. Здається мародери напали на обоз...

Поїхали швидче.

Ось і гомін чути.

— Не бийте! Ми ж українці... За Україну воюємо!..

— Бий, бий його, Степане!..

— Тримайте тих... Не пускай!

— Держіть фіри!.. А, сучі діти, тікати хочете?!

— Напилися нашої... крові... Кінець ваш прийшов!..

— Стій! Ані руш! — крикнув Роман, стріляючи з револьвера в повітря.

— Ай, військо! Тікай, хлопці!..

Мов сполохана згряя круків, метнулися темні постаті врозтіч поза тини, в ворота, хто куди.

Роман і Ковдерський дали ще кілька стрілів, і від напасників не лишилось й сліду.

Біля фір поралися старші козаки. Возів було три.

— Ого! — скрикнув Ковдерський: — Та це з обозу нашого полку!..

— Так є, пане сотнику, — дочосив Романові старший обозний: — Ми залишилися в селі, мусіли направляти вози... Хто ж сподівався, що тут є свої бандити!..

— Вони думали, мабуть, що ми — останні... що вже за нами нема війська, — додав другий обозний.

— Рушниці маєте?

— Дві, пане сотнику...

— Ідьте вкупі й нікого не підпускайте до себе...

— Ех, ви... немуштрова команда! — вставив своє згїрдливе слово й вістун Перепїлка.

Вози відїхали.

— Ну, і що ти скажеш, Володку?

— Темні сили роблять свою гидку роботу...

— Ах, Володку! Це ж він... наш народ!

— Ні, Романе, — це дно, шумовиння... Кожна нація його має...

— Якби то так... якби то так, — сумно повторяв Роман: — І скільки його — цього, як ти кажеш, „шумовиння”? Половина народу!.. Ні! Це не шумовиння! Це — наша несвідомість, темрява глупота. Це — наше нещастя... Зла сила...

— — — — —

— Ну, нарешті й ми зможемо відпочити... А знаєш, Романе, — як то гарно: ось так добре вимитися, напитися чаю і виспатися!.. Га? Це ж — щастя! Ідеальне щастя!..

— Ну, ну... вже будеш його мати, — усміхався Роман: — Цілий тиждень нас буде заступати кіннота.. Ось наш перший відпочинок буде в цьому містечку Д... Це порядне містечко...

— Я його знаю, озвався Ковдерський: — ще зо світової війни... Стояв тут... Жидів багато..

— Ну, це прикмета кожного подільського містечка... Нічого не вдієш...

— Так-то воно так, але... — Ковдерський якось сумно похитав головою, не докінчуючи своєї неясної думки...

Вечоріло.

Змучені частини радо спішили до містечка, щоб відпочити й бодай раз добре виспатися. Зо два тижні несли безпереривну службу на фронті, задержуючи ворога й охороняючи свої частини.

Безпереривне напружене чатування змучило не тільки людей і коней, а навіть, здавалося, й ці смертоносні машини - кулемети.

Ось візять вони видовженою хвилястою лінією до містечка. Кожний кулемет на візку, запряженому парою коней. За ним іде по вісім-десять козаків обслуги. Ось і кухня; також обоз із харчами, набоями... Все це зупинилося покищо на ринку, чекаючи, поки квартирєри розведуть чети на призначені місця.

Козаки, раді відпочинкові, жартують, перегукуються. Ось задимила й похідна кухня: скоро буде смачна вечеря, а там і бажаний (о, як бажаний!) сон...

І нагло нічну тишу порушив стріл... Один... другий... засокотав кулемет...

Що це? Невже ворог прорвався?

Та ні! Фронт же далеко... звідти он доносяться рідкі стріли передніх стеж.

Це щось у місті діється незрозуміле. Ось вибухла ручна граната. Заметушилося військо на площі. Це ж у нього стріляє хтось... якийсь таємний, незнаний ворог. Стріли сиплються з вікон, дахів, з брам, зза плотів.

Одне щастя, що досить темно. Але ось уже й ранені є... Крик... стогін... переполох...

Ось уже й Роман і Ковдерський і інша старшина — на конях на майдані.

Роман кидає короткі слова команди:

— Чергою, четами — вперед!.. У вулиці!.. Йти боками, найближче до стін... За містечком зупинитися!.. Ранених забрати на вози!

— Я передчував це! — кричав Ковдерський: — Провокація! Ніж у спину! О-о! Вони дорого заплатять за це!..

— Чекай, чекай... не гарячися... Веди свою чету, — говорив Роман.

За чверть години кулемети були вже за містом. Стріли лунали далі. До Романа прибув звязковий від полковника Пантрука, що командував усіма частинами охорони. Полковник запитував, що це за стрілянина.

— Передай панові полковникові, — говорив Роман: — збройний напад невідомих злочинців... Чекаю наказу, що робити.

Козак поскакав...

Незабаром прискакав полковник Пантрук із кінною сотнею й легкою гарматою.

— Оточити місто! Навести гармату на ринок! Кулемети також! — наказував коротко й енергійно.

— Гармата — вогонь!..

Бум-м-м!..

На майдані блиснув вогонь і розлягся вибух.

Ще раз — вогонь!

Бум-м-м!..

Явилася делегація: рабін, з ним кілька старших бородатих жидів.

Пане генерале! Пане отамане! Не кажіть стріляти! Нащо стріляти? — загомоніли разом.

— Нащо стріляти? Ваше місто в підлий, підступний спосіб ужило зброї супроти нашого війська... Проти зброї зброя! Коли за годину не видасте винуватців і зброї, змету з лиця землі ваше гніздо!..

— Пане старший, чи ми винні? Чи ми знаємо?

— Година часу! Раджу не гаяти його дурно! Ви не діти — мусите знати: що то стан війни!.. Делегація пішла.

— Підлі тхорі! Підступні гади! — хвилювався полковник.

Це вони... комуністичні боївки...

— Провокатори! — додав хтось із старшини.

Літня нічка коротка. Ось уже й зарожевіло на сході. З містечка ніхт не показувався...

— Гарматою по ринку — вогонь! — розпорядився полковник.

Але в цей час прискакав вістун з фронту.

— Пане полковнику, помітний рух ворожих частин... Розпочинають наступ... — доносив козак полковникові Пантрукові.

— Їхнє щастя... — полковник махнув рукою в напрямі села: — Дамо раду їм потім... тепер залишіть у спокою... Пане сотнику! — звернувся до Романа: — Держіть напрям на Л. Вирушайте негайно!

Слухаю!..

Полковник з кіннотою і гарматою подався в сторону фронту, а Роман повів свої змучені, голодні й поденервовані частини далі на захід до містечка Л.

А в Д. біля кількох розбитих гранатами крамниць уже поралося правдиве шумовиння.

— Ну, здається, це остання наша позиція, — говорив Роман до Володка: — Ось за нами й Збруч. Там уже піші частини зайняли позиції...

— Богу дякувати... перейдемо до нормальної служби...

— Цього мало, Володку.. Розумієш?.. Мабуть підготовку вже закінчено... В наступ підемо...

Ах, якби скоріше!..

Так розмовляли приятелі увечорі. А ранком Ковдёрський уже рапортував своєму командирові:

— Доношу, що з сотні здезертувало 50 козаків...

— Як? Половина складу?!

— Так... усе наше „поповнення”, мобілізовані подоляки...

— Ну, що ж: полова відлетіла, залишиться чисте зерно...

— Коли та „полова” забрала все своє умундування.. а головне — рушниці й набої...

— Щурі!.. Гадають, що корабель потопас?! Він щойно тепер вийде в відкрите море!.. Стягни, Володку, чети... Зайві кулемети дай у запас, до обозу...

— — — — —

Роман не помилився: Українська Армія перегрупувалася, зайняла вихідне положення — і незабаром усі дивізії облетіло давно очікуване, чарівне слово:

— Вперед!..

10. СПОКУСА.

3-тю „Незломну” дивізію вище командування армії призначило на перший удар, на прорив ворожого фронту. А щоб дивізія була свіжа, бадьора, її тепер відвели дещо назад, далі від фронту, на відпочинок.

Роман і Ковдерський з усієї сили користали і з відпочинку, і з гарних літніх соняшних днів: купалися, вигрівалися на сонці, висиплялися після стількох безсонних напружених ночей.

І від купелів, і від сонця, і від сну, і від стиглих яблук та грушок, що їх до-схочу тепер їли — приходили до погідного настрою, до душевної рівноваги. Нерви заспокоювалися, появлялася охота до життя.

Сотня стояла в селі Тусирах.

Одного разу, повертаючись в полудне з купелі (купалися в невеликому ставку за селом), Роман зустрів молоду жінку в одязі сестри-жалібниці. Виходила з Тусир у напрямі на сусіднє село Іванівку.

Наблизившись, Роман ще здалека побачив, як вона усміхалася й прискорила кроку назустріч йому.

— Щось знайоме... Де я її бачив? — думав Роман.

А вона вже й руку простягала на привітання.

— Аж ось де здибалася вас, пане сотнику! — радісно говорила: — Добридень!..

— Ах!.. Сестро Тамаро!.. Ви?

— Ну, певно: я!.. Своєю власною особою!..

— Добридень... добридень... Як же ви опинилися тут?..

— Дуже просто: по евакуації Н.-У. вступила до санітарної летючки якраз вашої дивізії... Стоїмо ось в Іванівці...

— Дуже радий вас бачити...

— Та-ак?! — вона усміхалася, в очах світилися вогники. — І я рада вас бачити... та ще таким... Ви... ви так... гарно виглядаєте?

Усміхнувся. Комплімент гарної жінки мимовільно пестив мужеське самолюбство.

— От... так... трошки поздоровішав...

— А я оце ходила до вашого села: до одної хворої жінки, — додала по надумі. — А знаєте що? Ідім до нас... до летючки... на обід... Не бійтеся: тепер не будемо вже частувати вас... пенцаком!..

Засміялася.

— Дякую за запросини, сестро Тамаро... Але я тепер не можу: пополудні маю інспекцію...

— Ну, то приходіть увечорі... на чайок... Добре?

— Хіба що ввечорі...

— Прийдіть... прийдіть.. Пригадаємо собі Н. У. Як то час біжить! Здається, що це вчора було...

— Гаразд... я прийду...

— От і добре... Ми стоїмо в школі... Я буду вас чекати...

— Дуже? — пожартував Роман.

— Може... і нагло додала поспішно: — Ну, поки прощайте... власне: до побачення... Так?

— Так... Бувайте здорові... сестро Тамаро...

Не оглядаючись, вона скорою ходою пішла своєю дорогою, а Роман поволі наближався до своїх Тусир.

Пополудні він поголився, причепурився, а над вечір, сідаючи на коня, говорив Ковдерському:

— Уважай, Володку, — будеш на деякий час моїм заступником... Я... їду до комадира полку...

Перший раз Роман Ковдерському збрехав.

— — — — —

— Яка вона мила і... гарна, — думав Роман, глядячи на усміхнену сестру Тамару.

Йому було приємно в її товаристві.

Вечоріло.

Якось воно так сталося, що Роман і не помітив, як опинився з сестрою Тамарою в садочку сам-на-сам.

Решта товариства була в школі. Он звідти несеться сміх, гамір. Ось почали співати, чути привку на гітарі.

А вони — в садочку, на лавочці. Сидять близько одне до одного. Розмова ллється.

— Як гарно на дворі! — шепче вона.

— Так... Добре, що хоч із погодою нам пощастило на відпочинку...

— Пригадую шкільні часи... як була гімна-

зисткою... Скільки то різних мрій народжувалося в такі вечорі!..

— Звичайно не на самоті?

— Ну, певно!

— І не в хаті?

— Починалося в парку... у нас гарний мійський парк... „Він” звечора вже чекав на „нашій” лавочці...

— Напевно в алеї „Зітхань”, або „Мрій”?

— У нас називалася „Алея кохання”... Скільки то там пережито... може й дійсно правдивого кохання!.. Решту доповнювали мрії вже в своїй кімнатці, в ліжечку...

— А на рано, звичайно, з недоспання більшої голови і... двійка з історії чи математики? — засміявся Роман.

— Бувало й таке... І от що тепер залишилося від тих мрій!..

— Що ж, сестро Тамаро, наше життя дуже змістовне... Чейже боремося за здійснення таких високих ідеалів...

— Та воно так... Але якесь воно, це наше життя, таке однобічне: тільки посвяти, тільки жертви, тільки відречення...

Із школи доносилася жвава пісня:

Як на мене щиро гляне,
А як стане промовляти, —
Серце моє, як цвіт, вяне,
Сам не знаю, що діяти...

Роман усміхнувся:

— Бачите: бувають і веселі хвилини..

— Бувають, але... ми не вміємо з них користати...

Чув, як до його рамя доторкнулося її —
м'яке, тепле.

Немов електрична струя прошила тіло. Стало гаряче. Мязи напружилися. В висках застукало. Кров ударила в голову.

— А чи маємо ми право думати про себе?— говорив, ніби борючися сам із собою.

— А чому ні? Кому то шкодить?

Йому здалося. — ніби присунулася ближче до нього. Ліктем почув, що то — пруживі груди.

— Життя таке коротке... так мало в нім хвилин радости, — шептала пригортаючись Тамара.

Почув, що повинен бути агресивним, сміливим.

Ще десь далеко борикалася якась думка: чи то „випадає“, чи добре він робить, що з того буде?

Та так було лише мент.

На перший плян настирливо лізла інша думка:

— Чоловіче, не будь дурний! Щастя дається в руки — бери його повними жменями... Ти знаєш, що з тобою буде завтра? Дістанеш кульку — й підеш у землю... із своїми ваганнями, чеснотами...

Ех!..

Обняв рукою за стан.

Здригнулася... Але — нічого...

Притиснув до себе. Чув, як її молоде, пруживе тіло повинувалося наказам його руки. Пригорнулася до нього так, що чув, як часто било її серце.

— Тамаро... кохаєш?..

— Так...

— Давно?

— Від першої зустрічі в шпиталі... в Н.-У...

— Чи не помиляєшся ти?

— Ні, ні... Кохаю... Твоя... твоя...

Її голова хилилася до нього на груди. Личко паленіло...

Поволі схиляв і своє лице до неї. Спраглі уста шукали її уст.

Чув, як нестримно котиться в безодню. Думки — ніякої. Лише жадоба, вогонь.

Вона — його... ось буде його.

Тріпоче, тремтить в його обіймах, така покірна, така закохана...

— Моя? Хочеш бути моєю? — шепче гарячим подихом.

— Твоя... твоя... — ледве чути відповідь.

Уп'явся устами в її уста. Руки набули якоїсь всесильної влади...

Ще мент... один мент...

Тік-пак... Тік-пак...

Та-та-та-та... — донеслися здалека відгуки стрілів.

І нагло Романову душу прошив благальний крик:

— Ромку... Ромку... Допоможи!.. Поспіши!..

Вона — його Галя — благає допомоги.

Вона — там, у ворога. Може гине з голоду? Може мучиться в черезвичайці? Може тиняється без даху над головою?

Урвалася напнята струна бажання. Охляли мязи. Прохолола голова.

Відсахнувся. Підвівся з лавочки.

— Сестро Тамаро... простіть... Я... трохи забувся...

Поцілував у руку й пішов скорою ходою.

Здалося йому, що почув її схлипування.

Сів на коня. Потиснув острогами. Чвалом подався в сторону Тусир.

— Дурень! Дурень! Дурень! — дзвеніло в вухах.

— Чесно... порядно, — відзивалося з середини...

А вдома Ковдерський говорив:

— Романе, ось наказ: завтра вирушаємо в наступ...

Ах, нарешті! Туди! На бій за Україну! До Галі!..

11. „А МИ НАШУ СЛАВНУ УКРАЇНУ РОЗВЕСЕЛИМО”.

Другого дня рано 3 „Незломна” дивізія вже машерувала до місця, де мала прорвати ворожий фронт.

Цей відтинок фронту дотепер тримала 2 Подільська дивізія. На фронті було досить спокійно. Тільки передові стежі вели ліниву стрілянину.

Наші частини займали глибокі, ще австрійські, окопи по цей бік річки, червона армія займала старі російські окопи по той бік.

Місцевість, особливо східній беріг, — горбкувата, лісиста.

Пополудні прибула 3 дивізія до містечка Н. — місця свого призначення.

Далі на захід розташувалися спеціальні кінні дивізії, що мали слідом за „Незломною” дивізією вдертися в вороже запілля й зробити заколот та переполох на всьому фронті ворожої армії. По цім усі частини Української Армії мали перейти в вирішальний наступ для знищення бойової сили ворога та звільнення України.

Агентурна розвідка доносила, що на Україні в усіх більших осередках підготовлялося повстання. Центральний повстанчий комітет уже утворився й переводив організацію відділів. Місце перебування комітету, як і вся його діяльність, зрозуміло, була покрита великою таємницею.

Удар на ворожу армію мав на меті знищити її, як бойову силу. Повстання по всій Україні

мало унеможливити ворогові наново організувати й поповнити свої бойові частини. А поки прийшли б частини з глибокої Росії, Україна, вже вільна від ворога, мала б можливість перевести загальну мобілізацію й утворити велику армію.

Такий був плян вищого командування, і його в загальних рисах оголосили й частинам.

Успішний початок його виконання залежав від завтрішньої акції „Незломної” дивізії.

На просторій толоці за містечком Н. розташувалися частини цієї дивізії. Полки піхоти, кулемети, гармати, кіннота — усе на своїм місці, усе в порядку.

Над вечір частини обїздив генерал Давиченко.

— „Незломні”! — говорив він: — Настав давно очікуваний день, коли ми переходимо в рішачий наступ проти ворога, щоб його розбити й нашу дорогу Батьківщину — чуєте, „Незломні”? — звільнити від окупанта! Вільна й незалежна Україна — це буде завершення нашої боротьби. Коли ми брали до рук зброю, то давали собі слово: або вільна Україна, або не жити... І ось третій уже рік ми не випускаємо з рук тої зброї. А завтра, „Незломні”, нам припадає велика честь, але й трудна задача: першим проломити ворожий фронт, першим завдати йому дошкульного удару й тим пробити ворота для усієї нашої армії!.. Старшина й козацтво! Сподіваюся, що я не потребую нагадувати, як повинні поводитись „Незломні”: залізні в бою з ворогом, милостиві до подоланих, прихильні й щирі до мирного населення... Від нашого завтрішнього наступу залежить успіх Української Армії. Ні кроку назад! Вперед за Україну! Слава Україні!..

— Слава!

— Слава Україні!

— Слава генералові Давиченкові!..

По всіх майдані лунали бадорі оклики.

Переїздячи повз місце розташування 22 полку, генерал зупинився біля кулеметів.

— На вас покладаю особливі надії, сотнику Сумний: кулеметам буде багато роботи...

— Постараємося виправдати ваші надії, пане генерале...

— Я вірю вам!.. — він поїхав далі...

Наставала тиха, тепла серпнева ніч. Показувалися перші зірки. Затихав гомін табору. Воєнство лягало спати, щоб набратися якнайбільше сил — бо завтра буде трудний день...

На одному возі біля кулемета лежали Роман і Володко.

Розмова скоро затихла. Ось уже чути й мірне дихання сонного Ковдерського, а Роман не може стулити очей. Роєм напосідають різні думки, переганяють одна одну, переплітаються в хаотичні клубки.

— Чи пощастить нам? Боже, Боже — чи ж то буде день нашого дійсного воскресення? Велика мета, свята мрія... чи ми вже на порозі до її здійснення? Що то буде?..

— А ця Тамара така приваблива... Ні, ні! Геть ці думки!.. Ось незабаром і з Галочкою буду... Де вона? Що з нею?..

І ввижається йому Галина — то весела, усміхнена, здорова; то — хвора, виснажена, сумна...

— Зірка впала... Може то моя? Може згасне завтра й моє життя?.. Всі надії, всі бажання, всі чуття — в одну хвилинку перетне безноса кося. І все піде в холодну землю.. А може полон... каліцтво?.. І навіщо вчора втік від Тамари?..

— — — — —

Здавалося, що ледве заплющив очі, а ось уже й світає. Зарожевілося на сході — й ожив табір.

Блідли зорі. Лише на сході змагалася із сям-вом світанку ранішня зірка-Венера.

Вогкістю й холодом віяло від річки. Десь забив деркач. В містечку перегукнулися півні (треті).

Легкі дрозці пробігали поза спиною, тремтіли руки.

Ось ізза ліска показався окраєць сонця — й настав день — 27 серпня!

Бах! Бах! — ревнули гармати.

Пак! Пак! Пак! — заговорили рушниці.

Та-та-та-та-та!.. — засокотали кулемети.

Заворушився лан багнетів. Захвилювалися ряди сіро-зелених мурашок. А все тягнеться до мосту, де вже збито ворожу заставу й починається переправа наших частин на той бік.

Почався наступ.

Бій розгарявся.

„Незломна” дивізія поширювала свій пляц-дарм. Ворожі частини, збиті з позиції, хоч і ставили завзятий опір, але подавалися назад. Вже кілька сіл перейшло в наші руки. Фронт розтягався. До містечка Н. прибували кінні частини й через міст переправлялися на лівий беріг із своїми гарматами, обозами.

22 полк досягнув сіл Недосилки й Волосяне, коли настала ніч, і частини зупинилися в своєму розгоні.

Розмістивши кулемети поміж сотень, Роман повернувся до села Добромилова, де знаходився штаб полку.

Ніч проминула спокійно.

Рано до штабу полку прискакав козак із наказом від командира дивізії. В наказі говорилося,

що, як донесла розвідка, ворог підтягнув великі резерви й можна сподіватися енергійного протинаступу; бо по всьому видно, що вороже командування зрозуміло всю небезпеку від цього прориву фронту і за всяку ціну вирішило ліквідувати його. Якщо б ворогові вдалося збити з позицій дивізію, то і вона, і ті частини, що вже переправилися на цей бік — все було б притиснене до річки й знищене. Замість успіху була б велика поразка. Центр позиції тримає 22 полк, на нього й будуть спрямовані найсильніші ворожі удари. В кінці наказу командир дивізії казав, що надіється на 22 полк і певний, що полк витримає ворожі удари.

Стільки — наказ.

— Ну, буде гаряче, — замислено додав полковник Пятипал, командир полку.

І дійсно — стрілянина на фронті збільшувалася. Ось появилися й перші ранені.

Командири сотень все частіше почали присилати донесення з проханням підмоги, бо ворог натискає.

Біля полудня надїхав бригадир полк. Пантрук.

— Тримайтеся, стягніть усі резерви. Перед нами „школа червоних командирів” — найкращі ворожі ударні сили... Держіться до останнього...

Він поїхав далі повздовж фронту.

— Сотнику Сумний, — наказував полк. Пятипал:— беріть кулеметні резерви й прямуйте до Волосяного в район першої сотні. Здається, там найбільше загрожений пункт...

Чотири вози з кулеметами потягнулися лісними доріжками. Ось переїхали більший лісок, виїхали на широку просіку. Ворог помітив вози — гармати загупали частіше; шрапнелі крякали в по-

вітрі, гранати пороли землю, вибухаючи снопами пороху й диму.

— Невже ось тут десь моя смерть? — думав Роман.

— Петре, — звернувся він до свого джури: — як мене убють, ось тут на грудях є в мене пакуночок. Він заадресований до моєї дружини. Візьмеш і віддаси його поручникові Ковдерському... А якщо і його не буде, переховай сам, доручиш при нагоді...

— Е-е, пане сотнику!.. Бог милостивий, — чи кожна куля має вбивати?

Ось віхали в малий гайок, біля села Волосяного.

Гайок займала перша сотня. З села мусіла відступити під натиском ворога; тепер закріпилася на краю гайка.

Порозумівшись з командиром сотні, Роман два кулемети казав підтягнути до лінії стрільців, два тримав у резерві в гайку.

Ворог вів упертий наступ. Видно було, як уже від околиці села почав він перебіжки роями в напрямі гайка.

Стрільці першої сотні, що вже почали були хвилюватися, почувши торохкотіння нових кулеметів, дещо заспокоїлися й енергійно почали відповідати вогнем на ворожі напади.

Та ось нове лихо: не стає стрільцям набоїв. Найгірша ситуація, що й до паніки доводить.

— Що робити? — питає сотник Пазнюк Романа.

— Негайно посилайте по набої до штабу полку... Я дам ще один кулемет... Стрільці хай зрідка стріляють...

Ще одна машина підкотилася до узлісся.

— Стріляти чергою, зправа по одному! . Щадити набой!.. — наказував стрільцям Пазнюк.

Зменшилася стрілянина. Ворог користав із цього, просуваючись вперед. Та ось заторохкотів ще один кулемет. Ворог заляг, засипаючи кулями лісок.

Так зближались ворожі лави до віддалі, коли вже рішає не куля, а багнет.

В цей час прибіг до сотника Пазнюка козак з правого крила, з донесенням від начальника правої застави чотового Волохевича.

„Ворог сильною групою обхоплює наше праве крило, оточує лісок. Девята бригада відійшла, відкривши підступ до нас. Що робити?”

— Хай застава відходить до ліска!.. Але з вогнем... — розпорядився Пазнюк.

Козак побіг...

Але вістка: „Нас обходять” — стрілою облетіла ряди.

Стрільці захвилювалися.

Ось-ось і піchnеться відступ. Перетвориться в утечу, в паніку. Пропало все.

Стрільці підвелися.

В цей час стежною надїхали до лави три вершники.

Роман побачив генерала Давиченка, з двома вістунами.

— Хлопці! — казав він: — протримайтеся на цій позиції ще півгодини! Я вже післав кінноту в глибокий обхід... Перемога буде наша... але це залежить від вас... А!.. Тут сотник Сумний! — звернувся він до Романа: — Я тепер спокійний...

Узліссям генерал поїхав здовж фронту. Збільшена стрілянина ворога означала місце, де він проїздив.

Його слова дещо заспокоїли стрільців; вони знову залягли. Але набоїв все ще нема.

Ось і знову біжить козак з правого крила від Волохевича: застава вже в ліску, але ворог перебіжками скоро наближається до гайка з метою оточити його.

— Петре! тягни останнього кулемета туди! За мною! — скоро говорив Роман, поспішаючи з сотником Пазнюком на праве крило.

Стрільці залягли, але зза браку набоїв рідко стріляли.

Це осмілювало ворога — він частими перебіжками наближався з правого боку до ліска.

Надтягнув Петро з двома козаками кулемета. Роман сам припав до нього.

Ось наладований.

Виміряв. Потиснув гудзика.

Та-та-та-та!.. — заговорила машина.

У 300 кроках від ліска залягла ворожа лава.

Та ось нещастя: кулемет зупинився. „Затримка“, — що так часто лучаються з тими машинами.

Гарячково порається біля кулемета Роман. Хвилинки здаються вічністю.

Ще... ще трохи й буде направлений...

Але що це?

Ворог, почувши, що стрілянина замовкла, знову почав перебігати вперед. Ще наблизився на яких 50 кроків.

— Боже! Невже не встигну! І ми пропали... І все пропало! — думки блискавкою пробігали в голові: — Нещастя! Катастрофа! Смерть!.. — думав Роман.

— Пане сотнику! Моліться за мене... Я стримаю червоних... а ви скоріше робіть біля кулемета...

Так вигукнув вістун Петро Перепілка. Схопив рушницю й вискочив з нею кроків на сто наперед з криком:

— Хай живе Україна!..

Упав на землю, почав стріляти.

Ворог, що вже підвівся для нової перебіжки, знову на хвилину заляг.

Та ось підвівся червоний командир:

— Товаріщі, вперед! В атаку!

Лава підвелася.

— Вперед! Петлюровці не імють патронів! Побєда наша!

З наїженими багнетами кинулася лава наперед.

— Уррра!.. — кричали червоні ударники (це були юнаки з школи „красних командіров”).

Петро гарячково стріляв.

Упало кілька вояків з наступаючих. Але решта бігцем ішла вперед; з розстрільни переладовувалася в ударну групу.

— Да здравствуєт революція!..

Роман побачив, як на багнетах повисло тіло його вістуна, козака Петра Перепілки.

— Уррра!..

І в цей мент Роман потиснув.

Несамовито заторохкотів кулемет. Віддаль близька — ворог, як на долоні; біжить купкою. Не сподівався вже відпору.

Страшне спустошення вніс кулемет в ряди червоних. Падали один по однім.

Затрималася лава. Дригнули її рештки. Упали.

— Вперед! В багнети! — кричав Роман, вихоплюючи револьвера.

— Хлопці! Вперед! — кричав і чотовий Волохевич.

Хвиляста лінія стрільців кинулася в контр-атаку.

Здеморалізовані несподіванкою і своїми втратами, рештки ворога не ставили більшого опору. Частина загинула від багнетів, частина здалася в полон.

Ось і з лівого боку чути:

— Вперед! Слава! За Україну!

Вороже розташування обійшла наша кіннота. Дригнули ворожі лави. Цим скористало наше командування.

Ввівши в бій резерви, бригадир Пантрук повів атаку на всьому фронті бригади.

Стиснена з двох боків, ударна ворожа група піддалася. Контр наступ ворожий не вдався. „Незломна” дивізія ще більше розширила свій пляцдарм, забираючи великі воєнні трофеї.

— — — — —
В пробиті ворота кинулася наша кіннота, руйнуючи вороже запілля.

Вся Українська Армія перейшла в вирішальний наступ.

Запалала вогнем повстань і вся Україна.

Ще з місяць точилися криваві бої, коли на решті українське військо стало на кордонах незалежної Української Народньої Республіки.



ЧАСТИНА ІІІ. А В ТОЙ ЧАС.

12. ОСИРОТІЛЕ КУБЕЛЕЧКО.

Ще ніколи в житті Галя не виглядала з такою нетерпеливістю листоноші, як тепер. І ще ніколи своя хата не здавалася Галі такою сумною, як тепер.

З кожного кута до неї виглядав Роман.

З незвичайним старанням і любов'ю вона поховала всі речі, що залишилися по нім (всього ж він не забрав!).

Одежу, білизну переглянула, понаправляла й поскладала до шафів. Упорядкувала книжки, ноти. Всі його світлини, портрети порозміщувала так, що він був у неї перед очима на кожному місці. Окремо позв'язувала в пачечки різні документи. Окремо — листи, що їх перечитувала по кілька разів. А кожного свіжого листа тримала при собі й перечитувала доти, доки не знала всього напам'ять.

Одначе сум усе більше обхоплював її. В такі хвилини, коли самота ставала найдошкульніша, Галя йшла до знайомих — до панства Шелюків чи Остріжек — розвіяти журбу.

— Не журіться, пані Галино! — говорив старий Шелюк: — Бог не без милости, козак не без щастя... Ось незабаром повернеться й пан Роман... Давно від нього мали листа?

— Минулого тижня...

— Звідки пише?..

— Зпід Чернігова...

— Ось бачите... Скоро проженуть большака, й знову візьмемося до нашої праці... І наші ту-тешні москалики щось притихли.. Мабуть чують, що наша бере...

— Роман писав, що, як дійдуть до кордону, то візьме відпустку й приїде додому.

— Ось бачите: все буде добре...

...Та не так сталося, як жадалося. А народня пословиця каже, що „біда не приходить сама”.

Одного дня Галя пішла до „Дворянського Собранія” — на засідання свого шкільного комітету.

Ось прийшов і голова комітету Свирид Остріжка.

— І що то за недоля наша, українська!.. — почав говорити піднесеним голосом: — А що — чули вже, панство?..

— Що? Що таке? В чім річ?

— З одним москалем упоралися, а ось другий уже лізе... З Дону насувається так звана „біла” армія, чи білогвардійці... армія генерала Денікіна...

— А під яким гаслом вона йде? — запитала й Галя.

— Ого! „Єдіная, неіделімая”!..

— І що ж воно буде?

— Тяжко й вимовити... мабуть війна на два фронти...

— Боже, Боже!..

І дійсно: з того боку, звідки найменше можна було очікувати небезпеки — з тихого Дону, союзнаї козацької республіки — насунула несподівана хмара.

Недобитки старої російської армії зорганізували на північному Кавказі нову, так звану

„добровольчеську” армію (скорочено: „Добрармію”) і з гаслом відновлення російської імперії рушили через Кубань і Дон на Україну. Цю армію і її політичний провід визнали й держави Антанти.

Український кордон з цього боку був слабо захищений — тож не диво, що одного серпневого дня, чи краще сказати: ранку, до міста Х. вступили відділи війська, що на раменах мали золоті „погони” - наплечники.

„Добрармія” оголосила себе в стані війни з Українською Народньою Республікою. Натурально — всі уряди в місті в один мент захопили москалі. Взагалі „добровольчеська” влада оголосила, що признає лише ті закони, що були чинні до 1916 року, себто закони російської імперії. Тож усі форми державного (а то й приватного!) українського будівництва скасувала негайно, з дивним поспіхом.

Поодиноких українців покищо не переслідували, але з державних посад звільняли.

Цей напад „денікинців” був такий несподіваний, що Галя ще й не надумалася, що робити, як уже новий фронт відтяв її від Романа. Всяка лучність увірвалася; про листи не було й мови.

Перед очима стало питання: з чого жити?

Та чужа пословиця каже: „Не імей сто рублей, а імей сто друзей”... А наша — „Свій коли не пожалує, то бодай скривиться”...

Українці дали Галі посаду в кооперативнім банку — „Кредитовім Товаристві ім. М. Левитського”. Кооперацію „денікинці” залишили покищо в спокою.

Російські газети кричали про успіхи „Добрармії”; про українців якось не згадували.

В такому непевному й тривожному стані

прожила Галя кілька місяців. Єдиною її втіхою були відвідини панства Шелюків чи Остріжек.

Та як несподівано появилися „добровольці”, так несподівано й зникли.

Цілий вечір і ніч у місті була якась метушня й стрілянина, а на другий день уже по парканах і стінах висіли розпорядження нової радянської влади за підписом голови „губвиконкому” І. Любецького.

Положення українців ще більше погіршилося, бо більшовики скасували не тільки всі попередні державні чи приватні публічні установи, інституції, товариства, але й приватну торгівлю разом із кооперацією. Завели зовсім новий лад.

З крамниць були чинні тільки кооперативи професі-них союзів, що їх признала влада. І хоч у них також було мало краму, все ж таки сірника, свічку, мила, якихось круп чи вряди-годи трохи перкалю чи „бомазеї” можна було дістати.

Найгірше було з харчуванням. На ринку торгівля майже зовсім завмерла. Бойкотуючи комуністичну владу, селяни зовсім не підвозили до міста ніяких продуктів; тож на базарі за жадну ціну вже не можна було дістати ні хліба, ні зерна, круп, масла, молока, сира, курки, сала й т. п.

Хліб продавали тільки „націоналізовані” (немов би державні) пекарні. Так само деякі молочарні — молочні продукти.

Та там продавали на картки, а з тими картками була якраз біда.

Влада поділила громадян на чотири категорії: 1) партійних (себто: членів державної комуністичної партії), 2) симпатиків, 3) трудящих - безпартійних (цих покищо зносили, хоч їхні права обмежено до краю) і 4) ворогів народу (без жадних

прав). До останньої групи зачисляли й усіх активних, свідомих українців та їхні родини.

Чи в кооперативах, чи в пекарнях, чи в молочарнях продукти чи товари можна було дістати тільки на карточку, а на цих картках було зазначено, — яку кількість товару має право набути (раз на місяць чи на день, — залежно від роду краму) власник картки. Перша категорія мала право купувати необмежену кількість усього. Друга — одну пайку (наприклад: денно — 1 фунт хліба, 1 літру молока, тощо). Третя — пів пайки, четверта — четвертину її. А що тозарів і продуктів була обмежена кількість, а привілеї мали перші дві категорії, то третій групі мало що доводилося діставати, а вже четвертій — майже нічого. Більшість населення поволі доходила до стану голоду.

Щоранку перед тими небагатьома чинними крамницями, пекарнями, молочарнями встановлювалися черги „хвости” (на хліб, цукор, молоко й інше). Траплялися все частіше випадки, що люди простоювали цілий день у черзі, щоб, нічого не діставши, піти додому.

На цьому тлі вибуяла до нечуваних розмірів спекуляція. На ринку „зпід поли” можна було дістати (головно — в жидів - перекупнів) дещо з їстива або одежі, але за страшні гроші. Не маючи джерела прибутків, приголомшені люди несли продавати всякі домашні речі й збували за безцінь, щоб заспокоїти голод.

До цього всього треба додати, що нова влада зводила безоглядні порахунки з т. зв. „контрреволюціонерами”, ніби то ворогами нового ладу. На цьому тлі розвинулася „політична спекуляція” — доносництво, помсти, особисті порахунки тощо. „Черезвичайка” працювала „на всю пару”.

Найбільше переслідували більшовики націоналістичний український рух. І хоч у складі комуністичної партії було багато й українців, одначе найбільших переслідувань зазнали якраз свідомі українці. Арешти, труси відбувалися щоденно

Радянські часописи спочатку захоплювалися перемогою над „білогвардійщиною” Але на весні всю увагу притягнула мовковсько - українська війна. Газети, плякати, летючки — кричали про успіхи червоної армії. На мітингах промовці захлистувалися від радості з приводу ліквідації „петлюровщини”. А в той час по селах трохи гомоніло. Кружляли чутки про армію Української Народньої Республіки. Появилися емісарі національного уряду, встановляли звязки. Щось тихо й таємно робилося. Це була тиша перед бурею. Підготовлялося всенароднє повстання.

В таких обставинах перебула Галя кінець зими, весну.

Посади не мала. Помалу витратила всі заощаджені гроші. Від Романа не було жадної вісточки. Памятаючи його наказ: не кидати дому, а в тяжкій хвилині продавати речі — вона поволі почала відносити на ринок спочатку дещо з свого посагу й виправи, а потім і інше, що мало сяку - таку вартість.

Наближалася до якогось невідхильного, фатального кінця.

13 ЛУКАВІ ДРУЗІ.

— Ось, Олю, — останнє, що можна ще продати... лишилося тільки найконечніше... — говорила Галина до Ольги Варецької, що в гарнім літнім убранні сиділа на отомані.

— Не маєте вістки від чоловіка?

— Нема... легко сказати — ось незабаром уже й рік буде, як пішов... Ні звістки... ні чутки..

Галя почала пакувати до паперової торбинки свою шлюбну суконку.

— Нічого не чули, Олю, про нашу армію?

— Яку то „нашу”? — здвигнула раменами Варецька, кидаючи пильні погляди на працю Галини.

— Ну, нашу... українську... де Роман...

— Ах, петлюрівську... Відступила за Збруч...

— Що то діється там з Романом? Хоч би від полону охоронив його Господь. Старшина.. українець... У-у!.. Мороз іде поза спиною...

Варецька підскочила.

— Ви помиляєтеся, Галю! Червона армія — порядне, дисципліноване військо. І полонених не катують — їх тільки висилають до таборів... кудись... Ну, як же вам, Галю, живеться?—змінила тему.

— Ось як бачите... В найми пішла б — та кому тепер потрібна наймичка? Жебрати? Міліція заарештує... Бачите: всім треба працювати... „Трудящийся достоїн пропівання”...

— Можете посаду знайти...

Галя остовпіла.

— Я? Можу посаду знайти?!

— Ну, так... ви! Що ж тут дивного? Тільки не будьте уперті...

— Себто?

— Вступайте до комуністичної партії...

Галина видивилася на Варецьку.

— Я... до комуністичної партії? Ні, Олю... Своїх переконань, свого „я” зректися не можу... Не можу служити неправді..

— Що ви хочете цим сказати?

— Хіба ж ви не бачите, що вся політика комуністів збудована на брехні!

— Чому? З чого те видно?

— Перш за все: тільки назва „Українська Радянська” і т. д. А де ви що бачили українське? Декрети всі з Москви, урядовці москалі та наші перевертні... Це навіть не інтернаціонал, а просто — Москва... А селянам що дали? Карні відділи, пожежі!..

— Так то ж бандити... повстанці...

Галя сумно похитала головою:

— Ех, Олю... у вас усі бандити, хто не може й не хоче помиритися з чужинецькою владою...

— Годі, Галю, про це... Ви сьогодні в поганому настрою... Та воно й не дивно...

— Так... Відколи поїхав Роман, у мене один настрій... Ех, та що там говорити! Вибачайте, Олю, — мушу піти на ринок... ось із цим.

— Ідім... я проведу вас трохи...

Галя взяла свій пакунок, і вони вийшли.

— А я оце йшла до вас, — почала щирим тоном Ольга, — щоб порадити...

— Дякую...

— Зверніться, Галю, до Любецького. Він тепер голова „губвиконкому” і все, все може зробити...

— Мені й Роман казав шукати в нього допомоги. Але від того часу, коли він виступив, як одвертий комуніст та ще провідник, я не хочу його бачити...

— Розважте, Галю... Адже ж і комуністи мають серце, як і всі...

Галя аж пристала. Підозріло глянула на Ольгу: чи вона знає що з минулого? Чи на щось нове натякає? Але на що?

— Що ви хочете цим сказати?

— Так собі... Ну, я тут попрощаю вас... Подумайте, Галю, тай прилучайтесь до нас... комуністів... Ідея комуни свята... непереможна... Поміркуйте добре... Я ще зайду до вас... по відповідь..

Ольга пішла бічною вулицею, а Галя про-
стувала на ринок.

Там, як усе, стояли величезні „хвости”, веш-
талися всякі людці.

— Громадянку, маєте що продати? Я куплю...
— тихо почав якийсь тип.

Галя дивилася на цього добродія, а в голові
її, як молотом, стукала думка:

— Руїна... насильство... знущання... І оце
свята ідея?!

— — — — —
Одного ранку Галина почула на своїм ганку
тупіт чобіт і розмову:

— Тут двох буде мешкати...

— А хто тут помещається, гаспадін взвод-
ний?

— Четверта категорія... якась петлюрівка ..

— То прошу пожалуйте, — мене сюда на-
значтьє...

— Іш ти, гнида!.. Ласий до бабів! Отже тут
мешкатимуть Ванька Спотикалка і Саня Нос...

Галя почула дзвінок.

Відчинила. Побачила чету червоноармійців.

Старший і два жовніри увійшли до хати.

— Хто тут живе? — запитав старший.

— Я...

— Громадянка Сумна?

— Так... Чого вам треба?

— З наказу губвиконкому у вас ліквізіруємо
помешкання для оцих двох громадян військо-
вих...

— Але яким правом ви лізете до чужої хати?

— Про право ви, громадянко, краще мовчіть... Бо як почнемо шукати права, вам гірше буде.. Ну, розташовуйтеся тут, братва...

Старший вийшов. Червоноармійці почали хазайнувати в світлиці. Рушніці поскладали в кут, шинелі поскидали на отоману, мішки (рукзаки) на крісла.

Безпомічна Галина тільки мовчки придивлялася тому, що вони роблять.

— А де ваш муж? — звернувся один до Галини.

— Що вам до того?

— Так... міжду прочім мені інтересно знать...

— А глянькося, Ванька, вот ето должно бить он!.. — скрикнув другий червоноармієць, показуючи на Романову світлину.

— Ага! Петлюровец! Бандіт!..

— Не смійте так говорити! — кинулася, як кішка, до нього Галя.

— Гляді, — какая приткая!..

— Гайдамака... із „шірих"!.. Сбежал навірно... — додумувався другий і підтанцювуючи почав наспівувати:

Ех, яблочко — с боку красное,

Что Україне конец — д-ло ясное!..

— Нахаби... напасники... — тремтячи шептала Галя...

— Ну, гражданка, просім так не виражатись... Щастя твайо, что такая хорошенькая... а то б ти іначе у нас запела... Ти, Саня, де будеш спать? — звернувся перший до другого.

— А вот на етом дівані..

— Превасходно... а я, канечно, — с бабочкою... апетітний бабець...

І в унісон товаришеві він заспівав:

Ех, яблочкі малосольнія —

Ех, дівочки малахольнія!..

Відвернувшись до вікна, Галина застигла. Не могла зібрати думок, не могла ще на щось рішитися. Бачила тільки, що якось реагувати треба, — а як? — вона ще не знаходила способу. Мовчки дивилася на несподіваних гостей і навіть не чула, про що вони говорили. А між ними йшла цікава бесіда.

— Ех, тепер би чайку папіть — заговорив Ванька Спотикалка: — ночью ходілі в аблаву — белогвардейськую сволоч лавілі...

— Ну, что ж? Подлатался?

— Пустяк... Билі в аднаво буржуя... „Я — гріт — бедний пролетаріят... учитель"... Ну, а как за горло, конечно, пошутілі — два золотих кольца і серебрєнную портабачніцу дайош!..

— Щаслівіє!.. А нам не повезло, как позавчера ходілі. Только взводний у адной буржужєчкі коєкакія вєщішкі подметіл... Уж так просіла... в ногах валялася: „Память”, — гріт...

— Отдал?

— Нашол дурака! „Я — гріт — отдам, только конечно сама прійдьош ко мнє за німі"... Понімаєш?..

— Пріходіла?

— Не знаю... Та хотя б і прішла, разве отдаст? Не таковскій! Тот обратно умєет себе і пріятность і пользу сделать...

— Молодєц!.. Ну, что ж, Саня, — может карточку потянєш? В очко?

— Дєнєг нєт...

— Дура! А буржуї для чего существуют?

Він повів оком навколо.

— Разве что так...

І вони почали грати.

Не знати, чим би воно закінчилося, — та ось знову в передсінку задзвонило, й до кімнати увійшов... Любецький.

Став ніби здивований.

— А, це що? Чого ви тут, товариші?

— Нам тут отвелі помещеніє...

— Ага... так... Ну, от що: скажіть товаришеві командирові, що голова губвиконкому наказав цього помешкання не реквірувати... Ідіть звідси, товариші... Моє поважання, пані Галино... — привітався Любецький.

Добридень...

Тимчасом червоноармійці зібралися.

Ванька Спотикалка тільки губами прицмокнув:

— Сорвалось!.. Жалко...

А Саня Нос прошипів:

— У-у... буржуї!..

Вони вийшли.

Галя опритомніла.

— Сердечно дякую, пане Іване... Ви охоронили мене від великої неприємності.. Прошу сидати...

— Нема за що дякувати... Ось я чув, що ви в скрутному становищі... І вам не гріх було мовчати? Ви ж знаєте, що я завжди готовий вам допомогти...

— Щиро дякую... одначе... я ще не відчуваю такої великої потреби...

Любецький підозріло й пильно глянув на неї. Наблизився.

— Ось тут вам картка: будете одержувати повну харчеву пайку... А тут трохи грошей...

Галя ніяково мовчала, а він вложив їй у руку велику пачку банкнотів і трохи пестив її руку.

— Дякую... Як Роман повернеться, ми вам віддамо.. Але навіщо ж мені стільки? І десятої частини вистачило б!..

— Ну, це дурниця...

Він перейшовся. Очі заблищали, на щоках виступив румянець.

— Бачите, пані Галино... Колись ви питали, чому я опинився в вашому місті... Тепер скажу вам: ізза вас!..

Галя насторожилася. Вона гадала, що Любецький остиг до неї після того, як вона вийшла заміж за Романа. Та тепер жіночим інстинктом почувала, що тут є щось небезпечне.

А Любецький казав далі:

— Я хотів бути біля вас... стежити за вами... ловити погляди... усмішки...

— Що це означає?

— Галю! Хіба ж ви не знаєте? Невже ж ви не бачите, що я кохав і кохаю, як тільки може кохати людина? Шукав забуття в боях — не знайшов... Кинувся в бурхливе море революції — мене переслідував ваш образ... Губив людей, хотів зробитися звірем, щоб заглушити біль серця — а в ньому було тільки кохання...

— До чого ця мова? Адже ж знаєте: я — дружина другого...

— Дружина!.. Родина!.. Ха-ха-ха! — скрикнув Любецький: — Це ж забобони... сміття буржасно-патріархального ладу... Галю! Людина вільна... вільна в своїх почуваннях!..

— Але... я кохаю Романа..

— Його нема й не буде... Ви — молода... Ваше життя — напереді... Галю! Будьте ласкавіші до мене...

— Нового нічого не скажу...

— Я не можу жити без вас!..

— Не пораджу...

— Я не зупинюся ні перед чим у засобах!

— Загрожуєте?! Не боюся!..

— Ти... повинна бути моєю!

— Ніколи!..

— Ніколи?!!

Він почервонів. Очі наїлилися кровю. В горлі пересохло, голос хрипів.

— Я... нищив сильних... що стояли на перешкоді... а слабої жінки не можу скорити?! Ти... ти будеш моєю!!!

Немов несамовитий, наближався до неї. Відчувала, що він рішений на все. Втекти не було куди. Тож як дика кішка, готова була боротися не на життя, а на смерть...

І боротьба почалася.

Він схопив її в обійми, притискав до себе. Вона пручалася й звивалася, як куна, що необачно попала в пастку.

Слів не було. Вилітали лише урвані невідразні звуки.

Довго вони змагалися: спянілий від дикої пристрасти мужчина і слаба жінка.

Ось вона почула, що втрачає ґрунт під ногами. Сили ослабали. В голові закрутилося. В очах подвоїлися, потроїлися безформенні речі.

Потягнув її до отомани.

Та в цей час двері рипнули, — на порозі стала здивована Варецька й тільки скрикнула:

— Ах! Вибачте! Я не знала...

Любецький в нерішучості зупинився, звільняючи з обіймів Галю. Вона скористала з менту, рванулася й випручалася.

— Ось ваші брудні гроші!..

Жбурнула йому в обличчя пачку банкнотів.

що механічно затиснула була в руці. Поспішно вийшла до спальні.

Любецький, червоний від хвилювання й боротьби, ніяково стояв.

Ольга засміялася:

— Голова губвиконкому в такому стані?

Любецький поволі опанував себе.

— Товаришко Варецька, сподіваюся — це буде між нами? Інакше!..

Він дико блиснув очима.

— Що інакше? — жартівливо питала Варецька.

— Ви знаєте самі!..

— Че-ка? О, ні!.. Будьте спокійні: в цій справі буду вашим вірним помічником...

І додала поважно:

— Випийте води... й поправтеся... Ходітьте... зробимо серйозну нараду...

14. ПАСТКА.

В Олександрівському парку по одній з алей проходила пара: чоловік і жінка.

— Галина мій лютий ворог, — говорив чоловік: — Вона розбила моє життя, отруїла душу...

— Аж так? — лукаво усміхаючись, запитала жінка.

— Нерозділена, незаспокоєна жага рве на шматки моє серце... вимагає помсти... І я помщуся... люто помщуся!..

Він аж зубами заскреготав

— Ви чоловік із залізною волею...

— Але... Ольго! Товаришко! Лише вам можна сказати: я ж кохаю її... Ах, як я її кохаю!.. Я себе всього віддав би за її кохання...

— Не будьте сентиментальним... Ви її кохаєте і вона буде вашою...

— Ви думаєте?

Наче й голос помягшав, і очі засвітилися надією. Чи грішне, чи святе — все кохання є коханням. І навіть у зачерствілій душі розтоплює покров зашкарублості й викликає теплі, погідні нотки.

Жінка це відчула. Немов би злякалася того тепла. Боялася зміни настрою; боялася, щоб не розвіялися її пляни. Шукала дороги — навернути його на попередній хід думок. Вона бо всіма силами змріяла до Галиного „упадку”. О!.. Страшна помста жінки супроти жінки!

— В неї виходу нема, — почала знову: — Роман зник і... чи не на завжди... Вона в злиднях.. А ви спробуйте оточити її розкішшю... достатком...

— Пробиував... не помагає... Кінець ви бачили...

— Тоді інакше... Поставте її в таке положення, щоб її особиста воля була загрожена... Зрештою це було б і менше-більше природно...

— Арештувати?

— Так...

— І ви думаєте це допоможе?

— Ну, бачите: чека зломила не одну сильну волю...

— Сила?.. Ну, що ж, хай буде й так... коли інакше не можна.. Але от що: ви казали, що будете моїм помічником?

— О, так!

— То помагайте!.. Підійдіть до неї... піддайте думку, що іншого виходу нема... порадьте...

— Гараз, гаразд.. Я пораджу!..

— Буду вашим вічним боржником...

— Ідіть і насамперед її арештуйте... Не забувайте, що в ваших руках є всемогутні засоби... І ними не скорити жінки?!

— Ну, то покищо прощайте, товаришко Ольго... Зроблю, як ви радите...

Він пішов скорою ходою.

Вона довго дивилася йому вслід. На устах грала загадкова усмішка. В очах загорялися вогники.

— Здається, голубка попала в густу мережу, — шептала, — побачимо, як з неї виплутається...

Це були Любецький і Варецька.

В той вечір Галя відвідала Шелюків. Знайомі Шелюкові „просвітяни” з сусіднього великого села Чижівки, знаючи про харчевий стан у місті, привезли подарунок своєму голові губерніяльної „Просвіти”. Цей дарунок був найкращий, якого тільки можна було сподіватися: мішок муки, добрі два рукави пшона, торбинку гречаних круп, порядний окраєць сала, кавалок масла й трохи сира.

Галя попала на справжній пир.

Пані Шелюкова приготувляла смачну вечерю.

Шелюк весело підсміхався.

— Ось бачите, пані Галино, — що то значить звязок із нашим народом!

— Добрі наші селяни... не дадуть загинути своїм друзам...

— Не дадуть вони загинути й нашій Матері-Україні!..

Він таємничо усміхався.

— Ви щось знаєте, пане голово? — запитала Галина: — Коли можна — скажіть!..

— Кому-кому, а вам скажу... Тільки знайте, що це велика тайна...

— Адже ж мене знаєте, пане голово...

— Тому й скажу вам веселу вістку: наша армія рушила зза Збруча в наступ...

— Ах, Боже!.. Чи побачу я Романа? Чи подужають вони?

— Подужають!.. Спільними силами!.. Бачите, пані Галино, — вся Україна скоро спалахне в повстанні... Всюди вже утворені й озброєні відділи. Головний керівний комітет у нас.. у наших містах: Кирилук, Польовий, Тузько, Кришевський і Шевченко. І ми маємо постійний зв'язок з армією. Ось як тільки вона трохи наблизиться, наш комітет подасть гасло — і піде робота! Чейже москалі не витримають удару з усіх боків...

— Дай Боже! Дай Боже!

Вже таки віддавна Шелюки не бачили на Галининих устах такої веселої усмішки, як тепер. Очі світилися надією. Наче покращала.

— Чи живий Роман? Ах, пане Шелюк! Дорога пані! Роман повернеться!.. Боже, яка я буду щаслива!.. Чи здійсниться це?

— Будемо надіятися, що вже скоро...

Додому поверталася Галя з надією в серці, з веселими думками та ще й обладована пакунком з мукою, пшоном, салом...

Та її зустріла дома неприємна несподіванка.

Ледве засвітила жарівку, як на ганку застукали до дверей.

— Від черезвичайної комісії... Просимо відчинити...

— Любецький мстить... — блискавкою майнула думка, й Галина почула, що все її єство твердо стало на однім рішенні: Не піддамся його забаганкам!..

Ввійшли — цивільний і чотири червоноармійці з „отдела особаго назначенія”.

— Комісар Ротман, — відрекомендувався цивільний: — Ви громадянка Сумна?

— Я...

— Де ваш чоловік?

— Не знаю.

— Він служив у гайдамацьких бандах?

Спалахнула.

— Не в бандах, а в українській армії!..

Комісар притакливо усміхнувся:

— Так, так... І, здається, був старшина?.. Командир?

— Так... Чого вам треба від мене?

— Заспокойтеся, громадянку... Ми злого нічого вам не зробимо... Прошу сісти тут і не рухатися... З наказу черезвичайної комісії мусимо зробити тут трус... Товариші, прошу обшукати все...

Сіла в куті на кріслі. Біля неї став один жовнір.

Комісар підійшов до комоди. Глянув на стіну.

— Ага! „Гаспада офіцери"!.. Добре...

Він позривав Романові світлини. Відчинив шухляду в комоді, почав ритися там.

— А це що? Листи?.. І це придасться...

Тимчасом червоноармійці розбрелися по інших кімнатах.

— От лиха година!.. Нічого нема, товаришу, — повернувся з кухні один.

— Все поховала, буржуйка, — додав і другий.

В цей час із спальні донісся крик:

— О! Є!.. Оце річ!..

— Що? Що таке? Неси сюди! — крикнув Ротман.

Увійшов жовнір. В руках тримав Галинину срібну торбинку

— Дай сюди!

Комісар схопив річ.

— Гарна штучка... Ага... ще й з написом: „Моїй любій Галині — на спомин”.

— Так... на спомин... — додав він, ховаючи торбинку до кишені.

— А тепер, громадянко, оголошую вам: в імені революції й совітської влади ви арештовані... Товариші, — звернувся він до жовнірів: — від цього часу ви відповідаєте за арештовану. Відведіть її до чека...

Застигла, мов скамяніла, сиділа Галина в куті; так само мовчки підвелася. Її оточили червоноармійці.

Пішли.

Єдине слово вирвалося з її затиснених уст:

— Підлота...

В хаті був гармідер...

15. ЖЕРТВА ВЕЧІРНЯ.

Мов блискавка, облетіла українців міста Х. вістка, що чека заарештувала трьох членів центрального повстанського комітету.

Ось-ось мали виступити збройно. Написано накази, виготовлено плян спільної акції, призначено час — і от усі ці пляни, списки, накази опинилися в руках черезвичайки.

Це розкриття змови могло потягнути за собою фатальні наслідки: виарештування повстанських провідників у цілому краю, унешкідливлення повстанської акції; це підтягло б сили Української Армії і в результаті програна визвольна боротьба.

Само собою розуміється, що було б багато жертв, пролилось би багато невинної крові.

Два члени центрального комітету ще покищо були на волі, не розконспіровані. Це були Тузько й Кришевський.

Зібралися в Шелюка на нараду — що робити?

— Коли їх заарештували? — питає старий голова „Просвіти”.

— Сьогодні рано...

Чи забрали які документи?

— Власне ще не помітно цього, — сказав Тузько: — Але можуть їх намацати... Вони в секретаря Польового зашиті в одежі...

— А що там є?

— Го-го!.. — тільки махнув рукою Кришевський: — списки, пляни...

— Що ж робити?

— Треба за всяку ціну визволити товаришів... Інакше... все пропало! — сказав Тузько.

— Не пропало! Не сміє пропасти!.. Бути на порозі визволення і знову впасти! Ні, ні! — вигукував старий Шелюк: — Ось що: спробуємо викрасти їх..

— Неможливо, — сумно озвався Кришевський: — Пробували вже... Вони збільшили сторожу й охорону...

— Може дасться підкупити когось?

— Сумніваюся, щоб можна було підкупити когось із сторожі... Хіба що попитатися б ублагати когось з українців... з їхньої верхівки...

— Хто з свідоміших українців є в них? Я старий, мені нема вже чим ризикувати — і так скоро піду в „нашу, не свою” сиру землю. Піду до наших українців-комуністів... Хай порадять...

— Там, у партії, є Варецька, Сіряченко, Стрільченко, Любецький... — почав Тузько.

— Любецький міг би все зробити, але ж то правозірний комуніст..

— Ось що, панове, — насамперед я постараюся побачитися з панею Варецькою... Колись

я з нею був ближче знайомий... ще як вона була діяльною членкою „Просвіти”... Адже ж вона ще студенткою виявляла себе щирою українкою... Прошу за годину зайти знову до мене... Ви також думайте... щось робіть. Справа не сміє пропасти!..

Вони розійшлися.

За чверть години Шелюк був уже в помешканні Ольги.

— Добридень, панно Олю!..

— А! Пан Шелюк! Добридень... Несподівана візита... Чим можу служити?

Шелюк відсапнув: він, старий, так спішив на це побачення, як молодий „восьмак” на рандеву.

— Нещастя в нас, панно Олю... Скажу вам, як щирій українці... Нас із вами різнять там деякі відтінки соціальних, політичних поглядів... Але ж кров у нас одна: українська..

— Ну, ну... а в чім же річ?

— Чека нам заарештувала трьох людей... українців... Нам треба їх обов'язково виручити...

— Ой, це дуже тяжко!..

— В тім і річ! Ми пробували підкупити сторожу — неможливо! Викрасти також... Олю, ви в добрих відношеннях із Любецьким?

— Ну, як партійні товариші, — сказала Ольга.

— Олю... попросіть його... вплиньте...

— Неможливо... тут я безсила щонебудь порадити...

Боже, що робити?! Я, як дурний, хапаюся кожної гілочки...

Дуже засмутився старий, ще „довоєнний” українець. Схилилася сива голова на груди в тяжкій надумі.

Ніяково почувала себе й Варецька.

Та ось її очі блиснули, на щоках появилися румянці, а уста скривилися в гримасу-усмішку.

— Хіба... от що...

— Що? Що? — схопився старий: — Кажіть, Бога ради, скоріше!.. Кожна хвилинка дорога!

— Ви людина без забобонів? — запитала Варецька.

— Ах, залиште, Олю, — тут не до балачок!..

— Це дуже важне, пане Шелюк. Бо бачите— це власне **ви** можете вплинути на Любецького...

— Я?! — здивувався старий.

— Ну, не ви особисто... а з вашого табору... Зверніться до Галі Сумної — хай вона попросить.

— І ви думаєте, що він може виконати її прохання?

— Пане Шелюк, ви — не дитина. Любецький до безтями закоханий у Галині... немов божевільний.. І якщо..

Вона розчервонілася. Очі іскрилися вогнями. Груди хвилювалися. Голос став міцним, шерстким.

...і якщо, — немов рубала вона: — Галина його дуже... дуже по-про-ха-є... Розумієте?..

— Боже! Боже! — схопився за голову Шелюк: — Ось воно що!..

— Іншого виходу нема... Така моя рада...

Глибоко задумався старий.

Та ось схопився.

— Треба йти!.. Треба йти!.. Рятувати!.. Рятувати за всяку ціну!.. Прощайте... Дякую...

Він поспішно вийшов.

Ольга довго стояла нерухомо. На устах переливалася усмішка. Кутики губ легко здригалися. В очах світилося задоволення. І нарешті в кімнаті залунав голосний сміх.

— Ха-ха-ха-ха!.. — дзвенів саркастичний, демонічний сміх перемоги...

А Шелюк, не бачачи нічого й нікого навколо себе, поспішав на вулицю Соборну (тепер: Рози Люксембург) під ч. 17.

Ось на місці. Подзвонив.

Ніхто не виходить відчинити двері.

Ще задзвонив. Сіпнув так, що дзвінок аж якось немов перелякано задзеленькотів, захитався.

Нікого нема.

— Що за біда? — подумав.

Потиснув двері. Відчинилися.

Увійшов до передсінку, далі — до знайомої світлиці.

І не пізнав її.

Догадався: чия це робота.

— Арештована!.. — промайнула думка.

Сів.

Почув, як сили опускають. Тіло стало важке, немов залізне; а ноги підгинаються, наче прутики...

— Пропало... Все пропало.. Нема рятунку...

Сидів майже непритомний і не помітив, як до кімнати хтось увійшов. З вулиці.

Підніс голову. І — скочив на рівні ноги: перед ним стояла Галина.

— Пані Галино! Голубонько! Ви?!

Та глянувши на неї, аж перелякався: якась несамоविта вона була.

— Що з вами? — поспішно запитав.

Безпомічно опустила руки.

Ледве вирвалося з уст:

— Гидко... підло... І це люди?!

— Та що таке?

— Хижі звірі того не роблять... Ті тільки

тіло роздирають... А ці? Душу вимотують... нерви по ниточці витягають...

Знесилена впала на канапу. Застигла, немов скам'яніла.

— Скажіть... скажіть, пані Галино... голу-бонько... Вам легше буде...

Бачив бо старий її душевну боротьбу й догадувався, що сталося щось незвичайне.

— Що трапилось?

— Мене заарештували... була в чека... У-у-у!.. Кров стигне в жилах...

— Вам що зробили?

Мені — нічого... але бачила...

І раптом зірвалася на ноги. Наче ожила, розчервонілася. В очах появилися вогні. Груді хвилювалися.

— Так ні ж!.. — скрикнула: — Не зломите мене!

— Але в чім річ?

— Любецький мене переслідує своїм коханням... Пробував підкупити — не вдалося. Тепер хоче залякати... Ні, ні! Краще смерть, а честі й кохання не продам!..

Шелюк заметушився. Тисячі думок перелітали в його голові. Справа ускладнялася. Не знав, як приступити до розмови.

— Заспокійтеся, серденько... Для чого смерть? Вмерти завжди можна... Ми мусимо жити, для України жити...

І раптом набрався сили.

— Пані Галино, я прийшов до вас у великій, страшній справі...

— Прошу...

— Ви знаєте, що наша армія рушила в наступ...

— Так...

— Знаєте, що на допомогу армії мало прийти всенародне повстання...

— Так...

— І ось сьогодні... пані Галино! сьогодні чека арештувала членів центрального повстанського комітету...

— Ах, Боже!..

— У них списки, пляни, керівництво. Розкриють усе — і тоді пропало!

— Що ж робити?

— Треба виручити цих арештованих!..

— Ну, і як же це зробити?

— Ми вже пробували різних засобів — не вдається... Остання надія на вас.

— На мене?! — здивувалася Галина: — Не розумію...

— Дитино моя, вислухайте уважно, що я вам скажу...

Глибоко зідхнув.

— Випустити їх може тільки комісар Любецький... Але його треба попросити... дуже попросити... І це можете зробити тільки ви!..

Спочатку немов не розуміла, про що він говорить. Та ось догадалася. Густий румянець покрив бліді щічки. Захвилювалася.

— Ось що! І ви смієте це мені говорити?! Геть! Геть звідси!!!

Старий став навколішки.

— Дитинко моя... гляньте на мене: я вже сивий і за все життя ні одної підлоти не зробив... А тепер... благаю вас і вимагаю такої жертви. Вона врятує ситуацію... волю.. перемогу... Врятує життя тисяч людей... Честь тисяч жінок... Волю... волю України!..

Заломив руки.

— Все загине, все загине... А вам так легко!..

Застигла, як нежива. Стояла, мов обмертвіла. І нагло розлягся нервовий, майже гістеричний сміх.

— Ха-ха-ха-ха! Легко?!. Так, так... Мені легко!.. Ха-ха-ха!.. О-о!.. Зовсім легко!..

Поважний, урочистий і зніяковілий підвівся на рівні ноги Шелюк. Усією душею він відчував образу, біль, рану, що її наніс Галині. І її сміх, гарячково - хоробливий сміх, гострими ножами краяв йому серце. Не знав, що робити.

А вона сміялася далі.

Ха-ха-ха-ха! Певно, мені легко!.. А що?.. Ось так обняти... поцілувати...

Вона легко, як кішка, метнулася, жагуче обняла й поцілувала Шелюка.

— А що? „Він” не дасть за мене такої ціни? Дасть!!! Боже, підтримай мене... Мені ж так легко... так лег...

Кинулася на канапу й гірко заридала.

— Голубонько .. серденько... пані Галино.. Я води принесу... Ах... що робити? Заспокоїтеся...

Старий Шелюк метушився, а Галина ридала й ридала.

Та ось плечі перестали здригатися. Затихла.

Підвелася. Зложила руки, як до молитви.

— Ромцю, Ромцю! Я лиш тебе кохаю... А це... це вище понад мої сили... Не я... не про мене... йде... Воля!.. Воля України!.. „Не буде такої жертви”... Ах! слухний час настав...

Кинулася до комоди. З шухлядки дістала люстерко, пудерничку. Гарячково приводила себе до порядку, чепурилася.

Ось узяла мантильку, капелюшок. Промовила майже в екстазі в простір:

— Тобі... Тобі віддаю більше, ніж життя, — свою честь!..

І кинула до Шелюка суворо:

— Ходіте... я все зроблю...

Хутко пішла до дверей.

Поволі, мовчки йшов за нею старий дідуган, а по його мідяному обличчю, поораному глибокими зморшками, котилася тяжка, кривава сльоза.



ЧАСТИНА IV.

ЗНОВУ РАЗОМ.

16. ХМАРКИ.

В місті Х. незвичайний рух.

Афіші заповідали на завтра великі торжества. По врочистій Службі Божій і молебні в наміренні України з приводу здобуття нею своєї державности, — увечері мало відбутися велике свято. Заповіджений був приїзд представників уряду з Києва для удекорування хрестом „Визволення” громадян міста Х., що вислужилися перед Батьківщиною чи то в рядах Української Армії, чи то в рядах повстанців, чи то в який інший спосіб. Імена цих громадян мали вписати в „Золоту книгу відродження України”. Далі мав слідувати урочистий концерт у честь героїв і нарешті репрезентаційний бал.

Зацікавлення цим усім було дуже велике.

Як звичайно, найбільше турбот мали пані. Кравчині угиналися від роботи.

І на Соборній під ч. 17 також рух.

Галя лагодить сніданок.

Роман має гостей: Володко Ковдерський (цей — ніби свій, рідний) і Микола Одуд, повстанець, що прибув з провінції на завтрашнє свято.

На столі шипить привабливий самовар, Галя роздає чай.

— Ось, Галочко, частина наших мрій здійснилася: Україна вільна... Тепер наш обов'язок зро-

бити її щасливою... Щоб наші нащадки з гордістю згадували про дідів...

— А яке пекло було! — кинув Ковдерський: — особливо той страшний тиф...

— Десятував нашу армію... І якби не народне повстання, ми б нічого з москалями не вдіяли...

— Гуртом і рідного тата легше бити... — засміявся й Одуд. — Але ви бачили, як закипіло в нас? Всі повстали... Гей, який то запал був! Бачите — а могло й луснути все... тріснути, як миляна банька...

— Як то? — запитав Ковдерський.

— Цікаво! — додав і Роман.

— Це дійсно цікава історія, — почав Одуд: — Так було: як ви почали наступати, то в нас усе вже було підготоване для повстання. Організація частин, зброя, чисто все. Були призначені командири відділів... був і центральний повстанський комітет, якраз ось у нашому місті. І трапилося, що саме напередодні нашого виступу чека заарештувала трьох членів цього центрального комітету... А в одного з них були списки, пляни... Здавалося — все загинуло...

— Ну, і що? — нетерпеливився Ковдерський.

— Жінка виручила!

— Як так? — скрикнув Володко.

— От так жінка! Чуєш, Галочко? — озвався й Роман.

Галя зблідла. Сиділа ні жива, ні мертва. Нервово здригалася.

На це звернув увагу Роман:

— Що з тобою, Галочко?

— Так щось... це промине...

Її було ніяково.

А Ковдерський допитувався:

— Ну, ну — і як же воно було?

— Бачите, як їх заарештували, то вся справа була в руках якогось там головного комісара. А цей комісар залицявся до тієї жінки... Вона гордувала ним... Так розповідали... А як трапилося це лихо... а іншого способу виручити не було, — вона пішла... причарувала його... І той випустив наших провідників.

— Боже, яка страшна жертва! — скрикнув Роман.

— Ого! Уже й ми маємо свою Далілю... Юдиту!... — захопився Володко: — А як же ім'я цієї жінки? — звернувся він до Одуда.

— Ах! — якимось несамоовито крикнула Галя.

— Що з тобою, Галю? — непокоївся Роман.

— Вибачте... нічого... руку опекла... дурниця...

— Не знаю... Забув... — сказав Одуд.

Важко й глибоко зідхнула Галина.

— Шкода! — говорив Володко: — Це ім'я треба золотими літерами вписати в історію відродження України!

— Велика жертва! Свята жертва! — шептав Роман.

— Україна варта її, — закінчив думку Ковдерський.

— Ну, пане сотнику, — заговорив Одуд: — я піду поглянути на місто: що там діється... Дякую щиренько, пані господине, за чай...

— І я піду, Романе, ось із товаришем... Дякую, пані Галино...

— Прошу, прошу, — тихо говорила Галя.

Роман почав запрошувати своїх гостей:

— Приходьте, панове, на обід... обов'язково... Цікаво б докладніше дізнатися про ту жінку, — звернувся до Одуда...

— Я запитаю... довідаюся...

— Цікаво... Це справді небуденна історія...
Ковдерський і Одуд вийшли.

Галя перемивала шклянки.

— Ну, що, Галочко? — звернувся до неї
Роман: — Тепер і за свій куточок візьмемося? Га?

Підійшов. Обняв. Поцілував.

— Візьмемося, Ромцю.

— Бачу, що багато дечого треба буде по-
повнити й поновити... Як ти тут, бідна моя,
перебувала? Тяжко було?

Не згадуй... бодай не верталося.

Нервово здригнулася.

— Знаю, голубко, що важко... Одинока... без-
радна. Я ввесь час думав про тебе, болів ду-
шею... От — здається, бідне, вбоге наше кубе-
лечко, а як воно манило, притягало?! Не промі-
няв би на жадні скарби світу! А чому то так?
Відгадай!

Мовчки збирала посуд.

— Ага... не знаєш? — питав, обіймаючи її
знову: — Ну, то я скажу: тому, що в цім кубе-
лечку перебувало моє кохане галчення...

Міцно поцілував.

— А ти згадувала про мене?

— Згадувала...

— Не проміняла мене... на кого небудь? —
ніби жартував, а проте чимсь болісним заносило
в тім жарті...

— Годі, Романе... Треба йти — обід вари-
ти... бо гості прийдуть...

Звільнилася з його обіймів, мовчки пішла
до кухні.

Роман сів, задумався.

— Бідна Галочка!.. Як змінилася, — котилася
думка: — На її ніжну душу, мабуть, важкий слід

покляло життя. Ой, сувора хуртовина пронеслася над Україною... Серця, загартовані в боротьбі — й ті знесилила, пригнобила... А це — ніжна квітка... Як вона витримала?..

Його думки перервав стук у двері.

Ввійшли Шелюк і Остріжка.

Привіталися. Їхні лица сяли веселістю.

— Ну, як себе почуває наше „христолюбиве воїнство“, наші герої? — весело жартував старий Шелюк.

— Дякую, дякую, панове... Прошу сідати, — запрошував Роман.

— Ми до вас, пане Романе, в одній справі... — почав Шелюк.

— Так... ніби офіційно, — додав Остріжка.

— Ов, а то що таке страшне? — засміявся й Роман.

— В імені міського комітету ми прийшли просити вас і... А де ж пані Галина? — запитав Шелюк.

— При виконанні своїх службових обов'язків на кухні, — пояснив Роман.

— Ну, то не будемо перешкоджати їй у цім, — продовжував Шелюк: — Так от що, пане Романе: в імені міста прохаємо вас і паню Галину на завітнінє свято. Ось вам почесні картки вступу... Мусите бути конечно... і ви... і особливо — пані Галина...

— Дякую, дякую... Будемо... Ну, як? Видужуєте вже після погрому? Ніби то, значить — наші інституції?

— Потрохи поправляємося... Ех, краще не згадувати, хай йому все добро буде!..

А Остріжка додав:

— От ви, пане Романе, військова людина... всього вам доводилося переживати... Але ви по-

сивіли б від жаху, коли б побачили, що робилося в чека... Та ось пані Галина знає: вона була в цьому пеклі...

Роман насторожився, але опанував себе. Спокійно додав:

— Богу дякувати, що минуло... Працездатність нашого народу велика. Оправимось... Аджеж земля наша багата. Це найкраща запорука відродження...

Шелюк підвівся:

— Дай, Боже... Ну, бувайте здорові, пане Романе... Так приходьте ж обов'язково... І пані Галина конечно... Будемо чекати...

— Сподіваємось, що будете?— додав і Остріжка: — Приходьте: справа дуже важна... Ну, всього кращого...

Вони вийшли.

Романові ж цвяхом біла в голову думка:

— Галя й чека?! Новина! Але вона нічого не казала... Що б це значило?

Пішов до кухні.

Із заковченими по лікті рукавами Галя поралася біля кухонного стола.

Роман запитав:

— Чую, що ти й у чека побувала... Так, Галочко?

Здригнулася.

— Не згадуй, Ромцю...

— Але як же ти туди попала?..

Ледве стримувала своє хвилювання.

— Я тобі все розповім, Романе... тільки... трошки згодом...

— Мені дуже цікаво: як то сталося?..

— У нас тепер такий урочистий, святковий настрій... Не псуй його, Романе, тими жахливими

споминами... Потім усе розповім... Ось бачиш — уже й борщ мій збігає...

Вона відвернулася до печі.

— Ну, Галю, я піду трохи пройтися... Може до штабу загляну... На першу годину я повернуся...

— Добре... добре...

Роман пішов до міста.

Гарна осіння погода. Один з тих днів, коли то природа видає з себе все найкраще, щоб незабаром замерти в довгій зимовій сні.

Віддає людям усі свої скарби, щоб не змарнувалися вони невикористані в майбутній лє-таргії.

Повітря — свіже, чисте, прозоре.

Сонечко гріє майже по-літньому, а світить може ще й ясніше, бо в воздуху пороку менше.

Дерева парків і алей, немов елегантні красуні, що спішать використати осінній сезон, по-вбиралися в модні осінні одяги.

Темна і ясна зелень, золото, багрець і пурпура — творять пречудовий килим. А на ньому де-не-де, немов серпанок молододі, сріблом виблискують на берізці чи ялиці нитки „бабиного літа”.

В місті — море квітів: хризантеми, айстри, далії. Білі, жовті, помаранчеві, бурячкові... Веселка...

І все живе радіє.

Пташки весело цвірінкають.

Немов накликають:

— Живи - живи - живи! . Користай - користай - користай!.. Не спи - не спи - не спи!..

Люди бадьорі. Хода легка, пружива. Лиця усміхнені...

Велика сила животворного сонечка!..

Один Роман не відчуває краси, що була навколо.

Сидить у парку на лавочці, а думки молотом гатять у голову:

— Москалі мстили родинам української старшини... Тут знали, що я в Українській Армії... Галя попала в чека... А далі? Далі що?! Чудо? Чи... як? Як воно сталося?!

І не бачить Роман, що перед ним стоїть гарна блондинка й уже не перший раз звертається до нього:

— Добридень, Романе!.. Що з тобою? Що так дивишся на мене? Не пізнаєш?

Нарешті опритомнів.

— Ах, ти... Ольго!.. Добридень...

Сіла біля нього.

— Ну, як же ти себе почуваєш: лицарем, переможцем? — питала з легкою іронією.

Мабуть, взагалі мало розумів, про що вона говорить.

— Так... так... нічого... як звичайно... А скажи, Ольго, — як же вам тут жилося?

— Ти вже, мабуть, чув...

— Ні... чекай... Бачиш: ти, як боротьбистка, мабуть ближче придивлялася тому життю. Мабуть, знала, що творилося в комуністів?

— Ну, активної участі я не брала в роботі партії...

— Хай буде... Але ж ти бачила, що робилося навкруги?.. Чи правда, що москалі тут переслідували українців?

— Так... але не всіх...

— О, певно!.. Ну, а тих... контр-революціонерів по-їхньому?

— Деякі утиски були...

— А до родин, як вони казали, „петлюрівців” як ставилися?

— Чому це тебе так дуже цікавить? Аджеж Галині нічого не сталося?

— Оце мені й дивно!

— Т-а-а-к?..

— Вона... була в чека? — немов слідчий суддя, допитувався Роман.

— Здається...

— Як же вона врятувалася, в той час як інші дружини старшини або заслані, або...

— А ти що? Жалкуєш, що її також не спіткала така сама доля?

— Та ні... не це... але дивно...

— Що ж тут дивне? Розумна жінка завжди знайде вірний шлях...

Роман насторожився. Відчув, що вона щось знає... Щось із того, що його мучить і що може розвіяти його сумніви. Або...

— Ти що хочеш цим сказати?

— А те, що сказала...

— Ольго, кажи ясніше... Ти щось знаєш... не договориєш?

— Жаль мені, Романе, розбивати твої ілюзії...

— Ну, ну?.. — наглив.

— Бачиш: ти ідеалізував життя, себе, Галину... І не уявляв собі, що ви — звичайнісінькі люди з усіма їхніми хибамися... слабостями...

— Не муч мене... Кажи вже раз: що ти знаєш про Галину? Я тебе дуже прошу..

— А хіба вона тобі нічого не говорила?

— Ще не було часу... Але я бачу, що вона щось глибоко переживає... Зрештою не хочу її мучити спогадами про ту... черезвичайку... Як вона звідти вирвалася?

— Нічого дивного: їй допоміг твій же друг... і тільки... В таких випадках друзі завжди допомагають...

— Який друг?

— Любецький...

— Іван?!

— Ну, так... Він був головою губвиконкому... і... і взяв її під свою опіку...

— А далі? Далі що?

— Опікував...

— Як?

— Про це вже спитай у неї...

На добий ґрунт падали підступні слова Варецької. Хробак сумніву вже гриз Романову душу.

„Іван і вона!.. Всеволодний комісар і вийнята зпід права гарна жінка!..” Тут ключ... тут розвязка питання, що його так мучить...

Але — яка... яка та розвязка?!

Вже горіло... вже пекло всередині.

Сухо попрощався. Пішов.

Навіть не міг захвати свого збентеження, нетерпеливості, муки...

Не бачив і злорадної усмішки, не чув саркастичного сміху жінки, що смакувала солодощі помсти.

17. КАТАСТРОФА.

— Ти вже й повернувся? — зустріла Галина свого чоловіка.

— Так, Галочко... От пройшовся й усе... Мене, Галю, мучить думка: ти справді була в чека?

— Була, — тихо відповіла Галина.

— Арештована?

— Так...

— Ну, і... як... як же ти вирвалася звідти?

- Випустили...
- Ага... Здається, Любецький цьому помагав?
- Можливо...
- І ти... ти... бувала в Любецького?

Хрипло й несамохіть вирвалося це питання. Не думав над тим, чи це тактовно, логічно, до речі. Як казав І. Франко: коли лук напнятий і стріла намірена до мети, хіба можна спинити той стріл? Що б там не було, як би не було — тільки скоріше знати правду... саму правду.

І ось Галя відповідає:

— Була...

Рванувся, як поранений звір.

Ну, і?..

Боявся, не міг вимовити того слова, що передало б його думку. Тай не потрібно було того слова, бо й так вона добре розуміла, про що йде річ.

— Не питай, Романе, — мені тяжко..

— Ти належала Любецькому?... Правда?! — майже крикнув.

Ледве чутно прошептала:

— Правда...

І хоч як тихо вона сказала, та це слово, як тяжкий молот, ударило в голову; гострим ножом різнуло по серцю, розпеченим залізом опалило душу.

На хвилину затьмарилася свідомість. Забув, де він, що з ним. Нічого не чув, не бачив — все кудись зникло. Бачив перед собою викривлене від пристрасти обличчя Любецького: очі світять фосфоричним вогнем, ніс видовжився, а з червоно-кривавих уст, враз із вогнистою парою, вилітає скажений регіт:

— Ха-ха-ха-ха! Твоя?! Вона — моя! Моя!!!

— О, Боже! — простогнав Роман: — убити віру... честь!.. Забути сором!.. Продати себе... Яка страшна правда!!!

Мовчала.

Це ще гірше дратувало його.

Саркастично викривився:

— Життя своє рятувала?

— Моє життя було ні при чім..

— О, навіть так?! Може для приємності це робила?! Чоловіка нема — все можна... Що ж ти до одного Любецького, чи до всіх комісарів ходила?..

— Не ображай мене... — тихо шептала.

Зірвався.

— Хіба вас... таких... ображають?! Ображають тих... у кого честь є!!!

— Романе! — благально звернулася.

— Мовчи! Мовчи!

Стояла нерухома бліда, як статуя. Опустила очі додолу.

Заломив руки

— Де ж правда? Де віра?! Замість друга — злодій, грабіжник... Замість кохання — чорна зрада!

— Я не зраджувала тебе, — озвалася Галина.

— Як не зраджувала? То це не правда, що ти казала?!

— Правда, але...

— Що ж це таке? Ти ще глузуєш з мене?!

— Романе... я не хочу виправдуватися... я винна... Хотіла тобі сказати... мучилася... вагалася... О, Боже, підкріпи мене! Романе... я кохаю тебе... я не зраджувала... Думала тільки про тебе...

— І віддавалася другому?!!

— Так треба було... я не винна...

— А хто ж? Я?! Годі! Нам треба розійтися...
вкупі бути не можна...

Хитаючися, мов п'яний, підійшов до стола.
Зсунувся на крісло, а тяжка, мов налита оливом,
голова сама опустилася на руки.

— Гаразд... я піду... — тихо озвалася Галя.

Болісно скривився.

— О, звичайно!.. І так легко!.. Яка брехня...
яка брехня! До нього?!

— Поїду до батька... Не проклинай мене... я...
кохаю... тебе...

— Мовчи... не профануй кохання... Гроші
буду висилати тобі... Все життя... все життя роз-
бите!..

— Прощай, Романе...

Тихо підійшла до нього. Хотіла поцілувати
в голову, та він різким рухом руки відхилив її
від себе. Мов сновида, без кровинки в обличчі,
вийшла Галя.

Завмер, застиг Роман на хвилину. Тупо ди-
вився на двері, що зачинилися за Галиною. І рап-
том зірвався. Руки простягнулися до дверей...

— Галю!..

Ступив кілька кроків.

— Галочко!.. Щастя моє!!!

Мов підтятий дубок, звалився на канапу,
і мертву тишу прорізали тяжкі ридання... муж-
чини - вояка...

— — — — —
Довго чи недовго лежав Роман майже не-
притомний, він цього не знав.

Опритомнівши, побачив над собою Ковдер-
ського.

— Романе, вставай, — казав той. — От тобі
й маєш! Я йду — думаю: обідати будемо... А він
спить... Де хазяйка?

Підвівся Роман.

Глухо простогнав:

— Нема в мене хазяйки... Один я...

— Нічого не розумію... Що скоїлося? — скрикнув Володко.

— Не питай... Ходім... до ресторану... кабаре-рету... Хочу пити... гуляти... Я, Володку, справляю сьогодні... похорон!.. Ха-ха-ха-ха!..

Задзвенів гістєричний сміх.

Заметушився Ковдерський. Побіг до кухні, приніс води.

— Заспокійся... На — випий...

Жадібно проковтнув Роман шклянку води. Помогло. Трохи справді заспокоївся.

— Спасибі...

— Ну, тепер розкажи докладніше, — почав Володко: — що сталося? Де пані Галина?

Глухо озвався Роман:

— Не знаю...

— Як не знаєш?

— А так... Пішла кудись, — махнув рукою: — Ми розійшлися...

— Розійшлися?! Чому?

— Тяжко правду сказати... Вона... мене... зрадила... — простогнав Роман.

— Не може бути! Тут щось не так... Я ж знаю пані Галину...

Роман гірко похитав головою:

— І я думав, що знаю її... Вірив же їй, як Богові... А вийшло...

— Не повірю!..

— Вона сама призналася...

Скорими кроками почав ходити Ковдерський по кімнаті, вимахуючи руками.

— Гм... гм... тут напевно непорозуміння! Ти як слід розвідався?

— Факт очевидний... О, ні, ні, ні!.. Цього я не можу перенести!..

— Чекай... не хвилюйся... Треба спокійно обговорити... Це важке питання... не можна ж так от легко рубати..

Роман заперечливо захитав головою. Ковдерський поспішно казав далі:

— Ти розумієш, що робиш? Таж одне, а то й два життя поставлені на карту.. І ти почуваєш себе правим і чистим, щоб судити її? Може ж причини були...

— Які там причини!.. Галя й „він“!.. О, ні, ні!..

— Чекай, дурний! — почав Володко міркувати: — В тобі лютує зоологічний егоїзм самця... А ти будь людиною.. Та й Христа пригадай: „Хто без гріха, хай перший кине камінь“... Не можна ж так...

— Вже так-не-так, а скінчено... Тяжко, Володку...

— Не поспішай, — перебив Ковдерський: — ти переконався, що вона тебе не любить... іншого кохає? А я певний, що вона сказала б про це одверто...

— Що мені з того: кохає, чи ні?! Зрада очевидна!..

От завів: зрада, зрада, зрада... Зрада — то підлість, обман, брехня ввічі й поза очі підступність, ошуканство... А фізична приналежність?.. А що, як конечність була? А Даліля? Юдита? Монна Ванна?

— Володку! Там найвища жертва... героїзм... духова краса... А тут — забаганки... звірячі інстинкти... О, Боже, Боже!..

— А ти зясував, при яких обставинах то

було? — гарячився Ковдерський: — А може на-
сильство? А може безвихідний стан?!

— Володку, честь дорожча за життя! Брехня,
брехня!.. Боже, що робити? Це ж — смерть!..

— Романе, більше волі!.. Скільки разів ти
дивився смерті ввічі — і був спокійний, а тут...

— Ех, друже! Там поперед мене була фізич-
на смерть, а тут — душу, віру вбито... честь по-
ховано... Ображено найсвятіше почуття: кохання...
Що перед цим смерть?!

— Ну, от що, Романе: дай слсво, що ти не
зrobiш ніякої дурниці ні собі... ні пані Галині...
бодай деякий час... Я скоро повернуся... а тепер
мушу піти — розвідатися... Краще от що: лягай
до ліжка й відпочинь.. Та будь мужчиною... трохи
більше холодної крові...

Ковдерський вийшов.

Роман ліг на отоману, прикрився шинелею
потонув у якімсь байдужім отупінні.

18. РАНЕНИЙ ЗВІР.

Міряє кроки з кута в кут у своїй кімнаті
й нічого не бачить: ані неладу в світлиці, ані то-
го, що вже й погідний осінній вечір почав зази-
рати в вікна першими зірками.

Ось арена, а на ній двобій... Страшний... без
милосердя... до смерті.

Бій людини із звірем.

Увесь розум, усю силу волі напружує лю-
дина. Озброюється в духові здобутки попередніх
поколінь; льогіку, здорову думку прикликає на
допомогу.

Та не може подолати супротивника. Велику
бо силу має він: праісторичні інстинкти, страшні
пазурі шаленої пристрасти, гострі зуби егоїзму
власника, самця.

Арена — Романова душа.

Змагуни — почування в його душі.

— А може й справді Володко правий? —
тріпочеться підстріленою пташкою думка: — Господи, просвіти мій розум! А хіба я не винен? Кинув її самотню... без засобів до життя... без підпори... Ну, що ж? Була хіба... З ким не буває? Забути все... викреслити... І знову життя... соняшне, радісне... Я ж так мріяв про цей маленький куточок щастя! Забути! Забути! Забути!..

(Це — людина).

(А звір:)

— Що?! Галя... в обіймах другого?! Цілувала... обіймала!.. Ні, ні!.. Брехня! Пропало... безповоротно... кінець... Нема виходу...

І знову міряв кроки.

Притулився розпаленим чолом до шиби вікна. Тупо дивився на вулицю, нічого не бачачи.

А ось рипнули двері й до світлиці ввійшла жінка.

— Зустріла Ковдерського... Казав, що ти хворий, Романе... Що з тобою?

— Ах, ти... Ольго?..

Засвітив електричну лампу.

— Дякую тобі, друже, за твою щирість... Як я не розумів тебе давніше!..

— Що власне з тобою? (Ніби не розуміла).

— Пустка тут, Олю... в душі, і в серці...
Одинокий я... самотній...

— Що сталося?

Зідхнув.

— Сідай, Ольго, й вислухай...

Сіла. Насторожилася. І хоч про Галину не питала, але бачила, що тут щось сталося, і що вона почує щось цікаве.

А Роман, немов у самозабутті, почав алєгорією:

— Веселим зеленим лушком біжить струмочок. Журчать, переливаються по камінцях хвилики; діамантами, шмарагдами, сапфірами виблискують до сонця. І тішить око цей жвавий потічок, і немов чарівною силою притягає до себе його прохолода. Але страшно, підступно, вбивчу силу ховає в собі цей невинний на погляд струмок. Ось невтомна працівниця бджілка надлетіла; довірливо наближається до нього, хоче напиться цієї привабливої водиці... Та не встереглася бідна — зробила один необачний крок — і підступний потік уже вхопив свою жертву. Яка ж вона бідна, нещасна, безпомічна та бджілка! Крутиться, борикається, змагається... Напружує всі сили, щоб вибратися на сухе місце... Очайдушно бореться за своє життя — а невблаганний струмок все більше й більше захоплює свою жертву. Бренить, дзвенить благання про допомогу... Даремне! Бай-дуже цвірінькають горобці на гілках верби; безжурно сокотять коники... Та ось надлетіла ластівка; в дзьобку тримала солімку. Побачила бджілку, кинула їй „дошку рятунку”. Вхопилася за солімку бджілка — й разом з нею причалила до берега. Отряслася з води — і ось уже весело бренить, виконуючи свою корисну працю. Велика то річ — щирість, любов і доброта!.. Ольго, не струмочок, а страшний вир тягне й мене в свою безодню... Будь... будь мені...

— Ластівкою? — жваво скрикнула.

— Так... Допоможи... підтримай мене...

Зачервонілася. Радістю блиснули очі. Захвилювалися груди.

— Ах, як довго чекала я цієї хвилини! Мій

Ромцю! Тобі потрібна моя допомога? Бери її! Я все - все зроблю для тебе...

— О, друже мій єдиний!

Наблизився до неї. Обняв. Схиляв уже своє обличчя до її. З прижмуреними очима й піввідкритими, гарячими устами чекала вона того, що мало статися — поцілунка, що його так довго - довго чекала.

Ось - ось...

Та що це?

Чує Роман, що він — немов деревляний. Пустка в душі... Мертво в серці.

— Не те.. не те!..

Відштовхнувся. Відвернувся до вікна.

Спершу здивувалася, потім почула себе ображеною.

— Що це означає? Ти жартуєш?

— Прости, Ольго... Я справді хворий... Залиш мене...

— Якийсь несамовитий!..

— Зясую тобі все... потім... А тепер іди... іди, Олю... Лиши мене самого... Я завтра прийду до тебе...

— Чудний ти... Ну, гляди ж: я чекатиму...

— Добре... добре...

Вона вийшла.

І знову в передсмертних муках забився в клітці ранений звір.

— Не те... не те!.. Що робити? За що вхопитися? Хоч би гілочка!.. Хоч би солімка!..

Скорим кроком кинувся до комоди... Відсунув шухляду. Нервовим рухом перегортає в ній усе, риється, шукає чогось.

Ось... ось!..

— Галочко! Серце, душе моя! Кохаю... тебе... тебе!..

Божевільними поцілунками покриває мертвий папір фотографії.

— Моя... кохана... єдина! Хочу... простити... забути...

— Що?! Забути! Зраду?! Чорну зраду?! Ні!.. Геть! Геть з серця! Вирвати з душі!

І рве на шматки портрет у дикім запалі.

— Де ж... де рятунок?

Ага... є... ось...

Намацав у комоді, дістав блискучого „Нагана” — вірного товариша походів, боїв.

— Не зрадь же мене й тепер... Зроби останню прислугу...

Поклав на столі.

Сів.

Останню записку.

„Прощу нікого не обвинувачувати”...

Рука простягнулася до смертоносного знаряддя ..

19. ВОСКРЕСЕННЯ.

Веселий вечір великого міста.

На головних вулицях — море світла. Попри ясні лампки електричного освітлення й світляні реклями, — ще й кожне виставове вікно кидає на вулицю сніп кольорового світла.

Ось виблискують срібні й золоті речі з самоцвітним камінням: перстені, медальйони, годинники, ковтки, дармовиси, торбинки, браслети й тому подібне. Іскряться, переливаються, вибухають жмутками різнокольорового проміння; тішать око.

Ось підморгують до веселого глядача елегантні воскові пані й панове — в наймодніших плащах, хутрах, нагортках, мантильках.

А ось у чудових гірляндах сплітаються банани, виноград, мандаринки, яблука, грушки...

Навіть коробочки сардинок, кілек, маринованих бичків*), скумбрії, або вуджені оселедці чи яка інша риба; також червоні та жовтаві голови сира — зовсім інакше виглядають увечері, ніж удень. А вже про шинки, ковбаси, сальцесони — нема чого й казати! Таке смачне он там за вікном! Таке привабливе, апетитне.

Торти, солодке печиво, бомбонієри цукерків; перфуми й інша косметика; плетиво, мереживо, капелюхи, сувої матерій, шовкових, полотняних, вовняних і т. д. і т. д. Музичні інструменти, книжки, ноти...

На кожному місці, кожне вікно — приваблює, притягає, спокушає...

На хідниках гамірно — на них повно веселої, безжурної публіки.

Дзеленькотять трамваї, іноді захрипить авто. Цокають підкови об деревляну настілку вулиці — й тихо прошумить віз на дутих гумових шинах.

Свист, стукіт, гудіння, вигуки; а над цим усім котиться гомін юрби, немов далека лявина зсувається з гори.

Скорою ходою йдуть два подорожні. Не звертають уваги ні на вікна, ні на людей, ні на що. Розштовхують руками, кидають короткі слова з проханням вибачити — й далі: скоро, поспішно, похапливо.

Звернули в бічну вулицю — легше стало. Прискорили ходи.

Ось... ось сходи... ганок.

Ввійшли.

Рука Романова вже лягла на блискучого „На-

*) Морська рибка.

гана", коли до кімнати ввійшли засапані Шелюк і Ковдерський.

Поспішно, уривчасто заговорив старий голова „Просвіти”:

— Вибачте, пане Романе... що ми так... якимось... Ось пан Ковдерський розповів... Простіть... я так хвилююся...

Сів. Хусткою витирав спітніле чоло.

Здивувався, та все ж трохи протверезився Роман, побачивши перед собою інших людей.

— Прошу... в чім річ? — хрипло запитав.

— Простіть... не гнівайтесь, — хвилювався Шелюк: — Ех, тепер не до церемоній! — махнув рукою. — Пане Романе, вибачте, що ми залазимо вам у серце, але вислухайте... прошу вас дуже...

— Скоріше тільки...

— Пане Романе, я знаю все... давно знав... Це я... це ми винні у вашій трагедії... Коли ви були за Збручем, я весь час перебував тут... усе бачив... Пані Галина жила нашою ідеєю... і... і вами... І душею і тілом вона чиста... вона — янгол... У нас вона часто була — я все бачив. Бідувала... терпіла... Її переслідував... чіплявся до неї той пан... чи там комісар... Та ні загрози, ні злидні, ні чека не зломилі її. На порозі смерті я її зупинив: хотіла краще вмерти, ніж заплямити свою і вашу честь... Та ми вимагали від неї тої жертви, як настала потреба... Ви ж знаєте про повстання... А тоді якраз чека заарештувала нам центральний комітет...

— Бачиш, дурний! — крикнув і Володко: — Це ж вона — Юдита... Монна Ванна!.. Пане голово, та кажіть скоріше!..

— Це ми... ми винні... Ми вимагали жертви... Бо тільки цим способом можна було допомогти...

Вона врятувала стан... врятувала нас... тисячі... причинилася до перемоги... Свою честь принесла в жертву Україні...

— Памятаєш Войнаровського? — озвався Ковдерський: — Каже до Мазепи: „Я все Україні віддав... мені лишилася тільки честь...” А Мазепа йому: „І честь віддай!..” Це — найвища жертва, а він — зрада!..

Спочатку тупо слухав це все Роман, та по волі обличчя його прояснилося. Засвітилися розумом очі, на щоках виступили румянці, навіть легка усмішка появилась на устах.

— Боже, що ж це? Що це? — шептав: — Це ж вона... вона — жертва вечірня... за друзі своя... за народ... Повстання... Воля України... „Не буде такої жертви”!..

Хаотично лізли до голови різні думки, та вони вже були легкі.

— Вона кохала й кохає... Кожний рух серця... Вся істота хіба ж не мої?.. Страшна самопожертва... найвища любов до Батьківщини... найглибша трагедія... Боже! А я розиграв мельодраму!..

Схопився на ноги. Почав нервово ходити.

— Панове... друзі мої... рідні... Що ж це? Невже ж сонце? Невже знову щастя? Володку!.. Пане голово!.. Мені легко... легко... Я знову людина!..

— Ось бачиш... ти... дурний — радів і Ковдерський.

— Уф... Богу дякувати... — шептав старий.

А Роман немов намул скидав зо своєї душі:

— То була хвороба... гніт віків... Затемнила

мій розум... заглушила голос серця... Тепер я видужав... З душі звалилася гора... Милі мої!..

І він почав цілувати Ковдерського й Шелюка.

Та ось і тривожні думки підкралися до нього:

— Але де ж вона... моя голубка? Галю!.. Галочко!.. Де ти? Ще заподіє що собі!..

Несамовито, похапливо схопив кашкета, вигук на вулицю.

І ніяково і радісно почували себе Ковдерський і Шелюк.

— Ходімо, пане голово, — урочисто почав Ковдерський: — В цім домі сьогодні кружляла смерть, але чисте кохання і світлий розум перемогли її... Ходімте.

— „Слава Тебѣ, показавшему намъ свѣтъ!“ — поважно мовив і старий Шелюк: — Велике слово: людина!..

Вони вийшли.

Ось тихенько хтось відчиняє двері, що ведуть до світлиці з кухні. Обережно вступає до кімнати.

Галина...

Як вона змінилася?!

Ще вчора жила, палала... Ввесь світ здавався їй рідною хатою.. Почувала велетенські сили... Здавалося, їм кінця нема...

А сьогодні?

Темрява, пустеля... Нема сили, нема надії... Пуста...

Останню чарку допито... Остання пісня прозвеніла...

Чарівний був сон... Ах, тяжке пробудження!..

Хотіла їхати до батьків — не сила... Не могла залишити тих кімнаток, де проминули найкращі хвилини життя... з ним... з Романом...

Тут... тут кінець...

Finita la comedia!..

Побачила на столі револьвера, що його забув Роман.

Схопила:

— Рідний краю! Тобі віддала свою честь — тобі віддаю й життя... Ромцю, прости свою нещасну, грішну Галю!..

Притулила дуло до виска.

Та ось чиясь тверда рука схопила за її ніжку...

Сухо пролунав стріл, і чорну крапку в стелі зазначила кулька. Револьвер покотився по підлозі.

— Галю! Галочко!.. Свята дитино!

Що це? Хто це?

Це ж він... він... Роман...

Обіймає її, тулить, цілує...

Шепче гарячі слова:

— Люба... єдина... моя Галочко!.. То була лиха хуртовина... Тепер усе ясно... Ми з чистим серцем підемо до нового життя!.. Прости!.. Пробач...

Мовчить... Не вірить сама собі.

Та ось в очах засвітилося життя. Зачервонілися безкровні щічки.

— Ти колись казав, що щастя дається тільки через муки й страждання... що його треба вибороти... Ромцю, коханий!.. Хіба ж ми не здобули на нього права?! О, милий!..

Жагучі обійми й щирий поцілунок завершили велику хвилину прощення й примирення...

ЕПІЛЬОГ.

На цей раз уже не „Авдиторія”, а міський театр тріщить від публіки.

І партер, і льожі, і балькон — усе наповнене вщерть.

На сцені почесна президія свята, а на чільному місці сидить Галина Сумна.

Побіч неї Роман, Ковдерський, Кришевський і інші вояки, повстанці.

Залунав гонг.

Тихо.

Ось підводиться представник уряду, міністр Пилипович, і голосно, виразно каже:

— Уряд Української Народньої Республіки, признаючи великі заслуги перед Батьківщиною шановної громадянки пані Галини Сумної, постановив: занести її ім'я до „Золотої книги визволення України”, крім того громадянку Сумну нагороджує найвищим орденом „Визволення”.

Гуде, реве саля. Вітає патріотку, хоч не знає про страшну посвяту Галини.

А генерал Давиченко, другий представник уряду, вже причеплює до Галининих грудей дорогу відзнаку.

Вітає Галину, вітає Романа.

— Дуже радий за вас, пане сотнику... віднині полковнику, — що маєте таку достойну дружину... Не кожному припадає щастя мати подругою таку патріотку й громадянку..

Міністр Пилипович записує до „Золотої книги” дальші ймення: полковник Роман Сумний, сот-

ник Володимир Ковдерський, громадянин Петро Кришевський, Гнат Польовий і т. д. і т. д.

Генерал Давиченко причеплює хрестики.

Ось усіх нагороджено.

— Дозвольте й мені, як жовнірові, сказати просте слово, — звертається генерал до публіки.

Тиша, хоч маком сій.

— Трудами й кровю найкращих синів і доньок України повстала вона, наша дорога Батьківщина, до радісного, вільного життя, як рівний з рівними в родині народів світу. І ось тут ви бачите частину цих героїв нашої гордості... Слава їм!..

Гучні оклики „Слава” затрясли стінами театру.

Генерал казав далі:

— Були серед нас і Юди, тхорі, шакали, що задля своїх нікчемних, мерзенних користей продавали за „серебренники” святі ідеали. Ганьба вічна їм!..

— Ганьба! — реве саля.

— А мусимо згадати ще й тих, що не дочекалися цієї радісної хвилини: бачити свою Батьківщину вільною й незалежною... По їхніх кістках ми дійшли до волі... Їхньою кровю окуплено свободу... Вічна пам'ять упалим у боротьбі за волю України!..

Генерал став „струнко”. За ним підвелася й уся публіка, і в театрі залунав урочистий сумний спів „Вічная пам'ять”.

Ось до рампи виступає Роман.

— Шановні громадяни! — починає він: — Всі ми знаємо, що череда через пастиря міцна... Хоч яке хоробре військо, а без доброго проводу не багато воно вдіє... І коли маємо ми нині свято перемоги, коли наша боротьба досягнула бажаного

кінця, то це треба завдячувати й нашому про-
водові політичному й військовому. Ось тут ви ма-
єте перед собою представників цього нашого дер-
жавного проводу: пана міністра Пилиповича й ко-
мандира 3 „Незломної“ дивізії — „Нашого гене-
рала“, як називали його в нас у дивізії — пана
генерала Давиченка... Слава їм!

І знову голосне „Слава“ загриміло в театрі.
Урочистості закінчено.

Починається концерт.

— — — — —

Скорий потяг летить у напрямі на Київ.

В куті другої кляси сидить військовий. Нер-
вово поглядає часто на годинника; нетерпели-
виться, коли потяг на хвилину пристає на стації.

Поспішає. Має пильну справу.

Роман.

Так і Галині казав, що мусить поїхати до
Києва в важних службових справах.

Скривив душею.

Довго його мучила одна неясна думка й на-
решті викристалізувалася:

— Живого чи мертвого мушу його знайти!
Лише кровю можна змити образу. Хай зброя роз-
судить нас...

Почав слідити, шукати, довідуватися, розпи-
тувати.

Сліди повели до Києва, до розвідочного від-
ділу генерального штабу.

Ось Роман уже в Києві.

Генеральний штаб.

Нервово переглядає Роман папери, картки,
списки.

Так... він...

Нема сумніву:

„№ 768 — Любецький Іван, визначний комуніст, голова губвиконкому Х-щини, колишній сотник російської армії, — згинув у боях на кордоні України біля міста Валуск, 28 вересня, 19... року”.

Зідхнув... задумався...

— Бог буде нам суддя...

КІНЕЦЬ.

Грудень 1933 р.

Коломия.

З М І С Т.

	Стор.
ПРОЛЬОГ — — — — —	5 — 9.
1. Весілля на фронті	5.
Частина I: ВДОМА — — — —	10 — 37.
2. Твориться нове життя	10.
3. „Сорочинський ярмарок”	14.
4. Кубелечко	21.
5. Перерваний обід	26.
6. Хто живий, вставай	32.
Частина II: ВОЄННА ХУРТОВИНА	38 — 80.
7. Червона й біла навала	38.
8. У шпиталі	47.
9. Шакали	56.
10. Спокуса	65.
11. „А ми нашу славну Україну”...	71.
Частина III: А В ТОЙ ЧАС — — —	81 — 108.
12. Осиротіле кубелечко	81.
13. Лукаві друзі	86.
14. Пастка	95.
15. Жертва вечірня	100.
Частина IV: ЗНОВУ РАЗОМ — — —	109 — 133.
16. Хмари	109.
17. Катастрофа	118.
18. Ранений звір	124.
19. Воскресення	128.
ЕПІЛЬОГ — — — — —	134 — 137.

ТОГО САМОГО АВТОРА:

1. КРАПЛИНИ. Збірка віршів. Каліш, 1921 р.
2. НАШІ ЛИЦАРІ й МУЧЕНИКИ Збірка історичних нотаток ч. I, Каліш 1922 р.
3. „ „ „ „ ч. II, „ 1923 р.
4. ОСТАННЯ ЖЕРТВА. Песа з доби визвольних змагань на 3 дії. В-во „Веселка“, Каліш 1923 р.
5. ГОРЕ БАБІЯМ. Фарс-мозаїка на 3 дії зо співами й танцями. В-во „Русалка“, Львів, 1925 р.
6. ЗІРКА. Оповідання для молоді на тлі визвольних змагань. В-во „Ока“, Коломия 1926 р.
7. (і І. Филипчак). „КНЯГИНЯ РОМАНОВА“. Історична повість з XIII віку. В-во „Ока“, Коломия, 1927 р.
8. ГАНЖА АНДИБЕР. Історична песа на 3 дії. В-во „Ока“, Коломия, 1928 р.
9. МАРУСЯ ОРЛІВНА. БИЗЮКІВНА. ЛЕСЯ. Образи з Великої України. Накладом М. Бойчука в Коломійі, 1933.
10. ГАЛИНА. Повість із часів визвольної боротьби. В-во „Ока“ Коломия, 1934.
11. ФАТУМ. Повість з 1917 - 1920 р. В-во „Ока“, 1934.
12. ОРЛЕНЯ (Григор Орлик). Історична музична драма з XVIII сторіччя в 7 картинах: 1) Прольог, 2) Баль у Версалі, 3) Москалі, 4) Вдома в замку Дентевіль, 5) У хана, 6) Пастка, 7) Епільог. В-во „Ока“, Коломия, 1934.

Що пишуть про твори І. Зубенка.

(Подаємо замість оголошення. В-во „Ока“).

І. „З і р к а“.

(Оповідання для молоді на тлі подій з визвольної боротьби В-во „Ока“, Коломия, 1926. Стр. 161 in 16°).

„Самостійна Думка“ (ч. 7-8, липень - серпень 1933 р., Чернівці): „Зірка“ — це ім'я дівчини - героїні з визвольних боїв проти москалів, що, як отаман повстанців, воює з денікинськими добровольцями, а потім у грудні 1918 помагає військам Директорії зайняти Київ. В боях з денікинцями вбиває свого бувшого нареченого, що пристав до москалів. При здобуттю Києва заходить із зеленівцями ворожі ряди ззаду й прискорює здобуття столиці. В оповідання вплетена любов „Зірки“ (Христини Тачківської) до отамана „Чорна Хмара“ (Романа Лучка). Оповідання кінчиться святкуванням перемоги й Святком 22 січня 1919 р., цим великим моментом у нашої історії.

Оповідання читається легенько і з зацікавленням; а через те, що зображає недавні часи наших визвольних змагань і перейняте любов'ю до свого рідного, — то припоручаємо його нашим читачам, головню молоді.

— — — — —
— — — — —
— — — — —

С. Лакуста.

„Час“ (ч. 461, з дня 29 квітня 1930 р., Чернівці): „Живе собі в якійсь закутині Галилеї нікий І. Зубенко. Живе собі тай гірко жує твердий імігрантський хліб. Досі нічого цікавого, та цікаве в чімсь іншим: минає вже років з десять, як він узявся орати невдячну літературну ниву.

Любимцем муз став він, та в людей він якось признання не знайшов. Дивно. Ріжні „Смерти командармів“ та „Весілля затуманених радників“ знаходять дорогу і до цілком байдужих щодо літератури людей, а про „Зірку“, якою тут трохи хочу зайнятися, ніхто і слівцем не згадав, і певно не згадає, бо книжка ця появилася ще 1926 р. А шкода. Одна з причин цього може і та, що „Зірка“ появилася накладом видавництва „Ока“ в Коломиї, — видавництва, яке чомусь вважається другорядним.

А в людей, на жаль, видавництво грає головну роль, а самий твір так уже лиш другорядну. Але вернімся до теми. Адже „Зірка“ оповідання, як це його скромно називає автор, а лучше повість на тлі подій з визвольної боротьби.

Повість „з визвольної боротьби“ — це багато для мене значить. З подвійним інтересом, але і не меншим страхом, чи автор виконав добре своє завдання, бо не дуже довелося чувати про його імя, беруся за читання. З радістю по перших сторінках констатую, що автор заслугує на повну похвалу, тим більше, що ми такі бідні на книжки, які примушували б нас глядіти незахмареними очима на нашу будучність.

Христина Тачківська, ніжна донечка українського лікаря, котрий повнить службу на чорноморських пароплавах: „Руського Общества“. Скін-

чивши гімназію, вона виїжджає до Лозанни на медицину.

А було це в світову завірюху. В той час „Єдіная Недєлімая” вже здорово розколихалася, а потім сталося те, що мусіло статися: осталася з неї купа звалищ, а з тих звалищ почала підноситися українська держава. Та ці погідні дні швидко минули і на Україну знову насунулися темні хмари: Гетьман ясновельможний скумпанувався з північними наїзниками — і чужими почали почувати себе українці на рідній землі.

В цей час з дипломом доктора повернулася наша знайома, Христя, до рідних. Та не довго побула там.

Не під силу було Україні терпіти на цей раз уже від так званої української влади, і тому почався новий зрив. Він же пробудив у Христі батьківську козацьку кров, і вона покинула все — і любий Крим, і рідню, і навіть своє ім'я.

Поспішила в повстанські ряди.

А там — це вже не та ніжна Христя, це вже грізний для ворогів, а хоробрий та улюблений отаман „Зірка” для повстанців.

Не моє діло передавати точний зміст повісти: мало ж останеться для читачів. Скажу лиш тільки: хоробрість Зірки підносить її все на вищі і відповідальніші місця, так що вкінці з отамана повстанців стає генерал - хорунжим регулярної української армії.

Можна б згадати, що тло цієї повісти творить „ді альте Гєшіхте”, котра у вмілій руці п. Зубенка остається дійсно „євіг най”...

В автора добірна, багата, мельодійна мова, влучний діяльог, без зайвої балаканини та премудрого фільозофування. В однім місці лиш, здається, автор трохи надужив терпеливості читача:

це пасаж, де автор описує подрібно, отже може занадто подрібно для ляїка бій з білопогонниками. Хоч, розуміється, і це має свою вартість. Зате певно не задоволитеся прочитати тільки один раз опис Чорного моря та побережжя міста Теодозії. Признаюся, що я давненько не стрічав в українській літературі такого вірного, а zarazом прекрасного опису природи.

На мент, і Ви неначе бачите перед собою осліпляючий лиск аква маріне, а в глибині стайку кефальок або скумбрій, а там далі на крайнебі постигає парохід з Керчі до Теодозії, а з „Містка зідхань” доноситься до Вас тихенький шепіт. І люблю Вам, і досада Вас бере, що цю нашу не свою землю топче... (чужий чобіт москаля).

Повість багата сензаційними положеннями, сильно приковує увагу читача, але і здорово грає по нервах. Та це молодіжі подобається, а нам робить це лиш добру прислугу, бо заохочує до читання поважніших книжок.

Тепер мимоволі насувається мені перед очі „Зірка” Богдана Лепкого. Це неначе двійниця „Зірки” Зубенка. Які симпатичні нам ці героїні, повні посвяти для Батьківщини, відважні аж до саможертви; як багато вище стоять, вони від пересічного буденного світа, а оскільки ще більша віддаль між ними і молодіжжю нашої ближчої батьківщини — Буковини.

Дай Боже, щоб якнайбільше появилось таких зірок на українськiм небі, а тоді будучність — наша, і не буде нас лиш сорок мільйонів нуль, як характеризує нас О. Бабій у Гуцульськiм Куріні.

Гарячо поручаємо цю книжку, бо лиш влучні твори з наших визвольних змагань зроблять нашу молодь такою, якою вона повинна б бути”...



„Маруся Орлівна. Бизюківна. Леся“.

(Образки з Великої України. Накладом Михайла Бойчука в Коломиї—„Народня бібліотека, вип. II, 1933р. Стор.32 in.16°)

„Жіноча Доля“ (ч. 18, 1933 р.): „Іван Зубенко підібрав незвичайно щасливу тему до своїх оповідань: ролю жіноцтва в наших визвольних змаганнях. Автор оповідає в першій особі, через те й ціле оповідання робить вражіння безпосередньо пережитого. Маруся Орлівна, Леся, ба навіть козачка Бизюківна — це наче живі постаті, що живуть і ділають на наших очах. На жаль, у нас небагато таких Марусь і Лесь.

— „Правда, — каже автор — ми не збудували самостійної України, але ж чи багато в нас було й таких Лесь, які б надхнули своїх наречених, чоловіків, братів святою любовю до Батьківщини?“ На оборону нашого жіноцтва скажемо шановному авторові: правда, не багато було в нас таких Лесь, але все ж таки вони були. Питаємо: хто й на чім мав виховувати в нас ті Лесі, коли вони щойно тепер починають входити до нашої літератури? В оповіданнях І. Зубенка багато цінного історичного матеріалу. Мова гарна, чисто літературна.

Ірина Вільде.

„ОСТАННЯ ЖЕРТВА“.

(Песа на Здії. З сучасної боротьби. В-во Веселка. Каліш 1923).

„Книжка“ (ч. 6-10, липень-грудень 1923, Станиславів): „.....В Ост. жертві“ робить автор знимку денікинщини, що то в 1919 р., мов лява залила цілу Україну та безпощадно нищила всіх свідомих і кращих одиниць з боязни перед найменшим сепаратистичним укр. рухом..... Поодинокі дієві особи виведені й схарактеризовані досить влучно, акція досить жива, а тема цікава й підбадьорююча „Ост жертва“ являється несогіршим збільшенням нашої драматичної літератури й поручається її головно для сільських аматорських кружків

Н. С.



(1p. 5.0k)

4 pyś 12 kon (1986)

pl

2305



PA 2305 y